

Ηθικά Νικομάχεια Νέες Ερωτήσεις Υπουργείου

Ενότητα 1

1. «ή μὲν διανοητική ... ἐξ ἔθους περιγίνεται»: αν αυτός είναι ο χαρακτήρας των *διανοητικών* και των *ηθικών* αρετών, ποιος έχει την κύρια ευθύνη για τη μετάδοση των πρώτων και ποιος για την απόκτηση των δευτέρων; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 157)

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης στο κείμενο αυτό μας κάνει λόγο για τις διανοητικές και ηθικές αρετές, καθώς και για τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο κατακτάται η καθεμιά. Έτσι, οι παράγοντες που συμβάλλουν στη γένεση και την επαύξηση των διανοητικών αρετών είναι κατά κύριο λόγο η **διδασκαλία**, η οποία απαιτεί **εμπειρία** και **χρόνο**. Η φράση «τὸ πλεῖον» (= κατά κύριο λόγο) υποδηλώνει την ύπαρξη κι άλλων παραγόντων που δεν αναφέρονται στο κείμενο. Την κύρια, λοιπόν, **ευθύνη για τη μετάδοσή τους** (πέρα από άλλους παράγοντες και το ίδιο το άτομο) **την έχει ο δάσκαλος**. Από την άλλη η κατάκτηση των ηθικών αρετών οφείλεται στον εθισμό («ἔθος»), δηλαδή στη συνήθεια που δημιουργείται με την επανάληψη μιας ενέργειας. Μάλιστα, ο Αριστοτέλης, για να στηρίξει αυτή του την άποψη, συνδέει ετυμολογικά τη λέξη «ἠθική», ὄρο τον οποίο δημιούργησε ο ίδιος, με τη λέξη «ἔθος». Ο ετυμολογικός συσχετισμός των λέξεων «ἦθος» και «ἔθος» είναι σωστός, καθώς το «ἦθος» είναι ο εκτεταμένος τύπος του ὄρου «ἔθος» (J.B.Hofmann, *Ετυμολογικόν Λεξικόν τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς*). Οι δύο ὄροι συμπίπτουν και σημασιολογικά και μάλιστα με σχέση αιτίου - αποτελέσματος, γιατί το «ἔθος» (= συνήθεια, ἔθιμο) ως αίτιο οδηγεί στο «ἦθος» (= ο χαρακτήρας) που προκύπτει ως αποτέλεσμα. Ο χαρακτήρας του ανθρώπου και τα ποιοτικά γνωρίσματά του διαμορφώνονται με τη συνειδητή επανάληψη των ίδιων ενεργειών, με αποτέλεσμα να γίνονται αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητάς του. Άλλωστε στην αρχαία ελληνική γλώσσα είχε γίνει ἤδη η διάκριση των εννοιών «ἔθος» και «ἦθος». Κατά λογική συνέπεια και ο φιλοσοφικός ὄρος «ἠθική» παραπέμπει στη μελέτη των ηθών, των αντιλήψεων, των ατομικών και συλλογικών μορφών συμπεριφοράς και των ατομικών και κοινωνικών στάσεων σε μια συγκεκριμένη κοινωνία στον χρόνο και χώρο. Από την άποψη αυτή συνδέονται εννοιολογικά οι ὄροι «ἠθική» και «ἔθος». Έτσι, καταλήγει ο Αριστοτέλης να μας πείσει ότι οι δύο λέξεις δεν συνδέονται μόνο ετυμολογικά, αλλά και σημασιολογικά. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι την ευθύνη για την κατάκτηση των ηθικών αρετών την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Εξαρτάται μάλιστα σε απόλυτο βαθμό από αυτόν αν θα φτάσει στον στόχο του, αν θα αποκτήσει ἦθος «εὐγενὲς καὶ φιλόκαλον». Και για να το κατορθώσει, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα, να εθίσει την ψυχή του σε πράξεις ενάρετες, να την καλλιεργήσει «διὰ τοῦ ἔθους». Τέτοιες απόψεις υποστήριζε και ο Πλάτωνας (*Νόμοι* 792). Σοφός, λοιπόν, γίνεται κανείς κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια του δασκάλου, ενώ αγαθός γίνεται με τη θέληση και την επιμονή του στην άσκηση της αρετής. Βέβαια, για να φτάσει στον στόχο του, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα.

2. «ὄθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε»: πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης κάνει εδώ ετυμολογία της λέξης *ἠθικός*. Κάνε ὕστερα από αυτό κάποιες σκέψεις για τον τρόπο με τον οποίο ο Αριστοτέλης οδηγείται στην επισήμανση των (πραγματικών) σημασιών των λέξεων και σχολίασε τη σχέση που έχουν μέσα στη σκέψη του τα πράγματα με τις λέξεις που τα δηλώνουν. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 157)

Απάντηση: Συχνά οι αρχαίοι Έλληνες επιχειρούσαν να ετυμολογήσουν τις λέξεις τους, να βρουν δηλαδή την αρχική τους σημασία, επειδή πίστευαν ότι οι λεκτικές σχέσεις αποδίδουν πραγματικές σχέσεις των σημειομένων, αντίληψη αποδεκτή και από τη σύγχρονη Γλωσσολογία. Το ίδιο έγινε πολλές φορές και με τον Αριστοτέλη, που έχοντας πάθος με την ανακάλυψη των πραγματικών σημασιών των λέξεων και πιστεύοντας ότι είναι σε θέση να τις ανακαλύψει, επιχειρούσε μέσα από την ετυμολογική συγγένεια δύο εννοιών να βρει τη σημασιολογική τους συγγένεια. Ο Αριστοτέλης πίστευε στην ταυτότητα «λέγεσθαι = εἶναι». Αυτό θα πει ότι ο Αριστοτέλης ἔδινε οντολογικό περιεχόμενο στις λέξεις, πίστευε δηλαδή πως ἕνα πράγμα «υπάρχει» ἢ «εἶναι ἔτσι», αφού η γλώσσα το εμφανίζει ως «υπάρχον» ἢ ως «τέτοιας λογής». Με απλά λόγια τα πράγματα είναι ακριβῶς ἔτσι ὅπως τα δηλώνουν οι λέξεις.

Ο Αριστοτέλης αρχίζει τη διερεύνηση της έννοιας «ἠθική» συνδέοντάς την ετυμολογικά με τη λέξη «ἔθος». Ο ετυμολογικός συσχετισμός των λέξεων «ἦθος» και «ἔθος» είναι σωστός, καθώς το «ἦθος» είναι ο εκτεταμένος τύπος του ὄρου «ἔθος» (J.B.Hofmann, *Ετυμολογικόν Λεξικόν τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς*). Οι δύο ὄροι συμπίπτουν και σημασιολογικά και μάλιστα με σχέση αιτίου - αποτελέσματος, γιατί το «ἔθος» (=συνήθεια, ἔθιμο) ως αίτιο οδηγεί στο «ἦθος» (=ο χαρακτήρας) που προκύπτει ως

αποτέλεσμα. Ο χαρακτήρας του ανθρώπου και τα ποιοτικά γνωρίσματά του διαμορφώνονται με τη συνειδητή επανάληψη των ίδιων ενεργειών, με αποτέλεσμα να γίνονται αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητάς του. Άλλωστε στην αρχαία ελληνική γλώσσα είχε γίνει ήδη η διάκριση των εννοιών «ἔθος» και «ἦθος». Κατά λογική συνέπεια και ο φιλοσοφικός όρος «ἠθική» παραπέμπει στη μελέτη των ηθών, των αντιλήψεων, των ατομικών και συλλογικών μορφών συμπεριφοράς και των ατομικών και κοινωνικών στάσεων σε μια συγκεκριμένη κοινωνία στον χρόνο και χώρο. Από την άποψη αυτή συνδέονται εννοιολογικά οι όροι «ἠθική» και «ἔθος». Έτσι, καταλήγει ο Αριστοτέλης να μας πείσει ότι οι δύο λέξεις δεν συνδέονται μόνο ετυμολογικά, αλλά και σημασιολογικά.

3. «ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»: διατύπωσε με δικά σου λόγια τον συλλογισμό με τον οποίο ο Αριστοτέλης οδηγήθηκε σ' αυτό το συμπέρασμα. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 157)

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης συνάγει αποφαιτικό συμπέρασμα από την προηγούμενη ετυμολογική προσέγγιση του όρου «ἠθική» και εισάγει τον όρο «φύσει» τον οποίο αποκλείει από γενετικό γνώρισμα της ηθικής αρετής. Η συλλογιστική πορεία που ακολούθησε ο Αριστοτέλης είναι η εξής:

- Η λέξη «ἠθική» συνδέεται ετυμολογικά και σημασιολογικά με τη λέξη «ἔθος».
- «ἔθος» είναι ο εθισμός, η συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη.
- Αφού, λοιπόν, η «ἠθική» συνδέεται σημασιολογικά με το «ἔθος», αυτό σημαίνει ότι η ηθική, δηλαδή οι ηθικές αρετές, σχετίζονται με τον εθισμό, τη συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη μιας ηθικής ενέργειας.
- Ό,τι, όμως, σχετίζεται με τον εθισμό, τη συνήθεια και την επανάληψη είναι επίκτητο χαρακτηριστικό.
- **Αρα**, οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως (αποδεικτέα θέση: «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»).

Αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική αντίληψη

Η θέση του Αριστοτέλη ότι η αρετή δεν είναι έμφυτη, αλλά είναι αποτέλεσμα συνήθειας, έρχεται σε αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική αντίληψη. Σύμφωνα μ' αυτή, η αρετή είναι δώρο της φύσης ή των θεών, το οποίο τελεσίδικα δίνεται ή δεν δίνεται στον άνθρωπο τη στιγμή της γέννησής του και είναι προνόμιο των ευγενών («τῶν ἀρίστων»). Φυσικά, κληροδοτείται και στους απογόνους τους, αλλά δεν δίνεται στους πολλούς.

Την άποψη αυτή τη συναντάμε σε πολλούς ποιητές (στον Όμηρο, τον Τυρταίο, τον Θέογνη, τον Πίνδαρο). Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της Αντιγόνης προς την Ισμήνη στο έργο *Αντιγόνη* του Σοφοκλή: «δείξεις τάχα εἴτε εὐγενῆς *πέφυκας*, εἴτ' ἔσθλων κακή». Επίσης, ο Ξενοφώντας στο έργο του *Αγησίλαος* αποδίδει την αρετή του Αγησίλαου στην ευγενική του καταγωγή.

4. Ποια είδη αρετών διακρίνει ο Αριστοτέλης, σε ποια μέρη της ψυχής εντάσσονται και πώς κατακτάται η καθεμιά;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο είδη αρετών: τις διανοητικές και τις ηθικές. Οι διανοητικές αρετές (π.χ. σοφία, φρόνηση, σύνεση) σχετίζονται με τη λογική και ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο καθαρά λογικό μέρος της ψυχής, το «λόγον ἔχον» μέρος. Παράγοντες που συμβάλλουν στη γένεση και την ανάπτυξή τους είναι κατά κύριο λόγο η **διδασκαλία**, η οποία απαιτεί **εμπειρία** και **χρόνο**. Η φράση *κατά κύριο λόγο* υποδηλώνει την ύπαρξη κι άλλων παραγόντων που δεν αναφέρονται στο κείμενο. Την κύρια, λοιπόν, **ευθύνη για τη μετάδοσή τους** (πέρα από άλλους παράγοντες και το ίδιο το άτομο) **την έχει ο δάσκαλος**.

Οι ηθικές αρετές (π.χ. η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία) ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο «ἐπιθυμητικόν», στο μέρος, δηλαδή, της ψυχής που μετέχει και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος. Αυτές περιγράφουν τον χαρακτήρα του ανθρώπου. Η κατάκτησή τους οφείλεται στον εθισμό («ἔθος»), δηλαδή στη συνήθεια που δημιουργείται με την επανάληψη μιας ενέργειας. Μάλιστα, ο Αριστοτέλης, για να στηρίξει αυτή του την άποψη, συνδέει ετυμολογικά τη λέξη «ἠθική», όρο τον οποίο δημιούργησε ο ίδιος, με τη λέξη «ἔθος». Έτσι, καταλήγει να μας πείσει ότι οι δύο λέξεις δεν συνδέονται μόνο ετυμολογικά, αλλά και σημασιολογικά. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι την ευθύνη για την κατάκτηση των ηθικών αρετών την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Εξαρτάται μάλιστα σε απόλυτο βαθμό από αυτόν αν θα φτάσει στον στόχο του, αν θα αποκτήσει ἦθος «εὐγενῆς καὶ φιλόκαλον». Και για να το κατορθώσει, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα, να εθίσει την ψυχή του σε πράξεις ενάρετες, να την καλλιεργήσει «διὰ τοῦ ἔθους». Τέτοιες απόψεις υποστήριζε και ο Πλάτωνας (*Νόμοι* 792). Σοφός, λοιπόν, γίνεται κανείς κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια του δασκάλου, ενώ αγαθός γίνεται με τη θέληση και την επιμονή του στην

άσκηση της αρετής. Βέβαια, για να φτάσει στον στόχο του, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα.

5. Τι προσπαθεί να αποδείξει ο Αριστοτέλης στο κείμενο αυτό και με τη χρήση ποιου τρόπου καταφέρνει να ενισχύσει τη θέση του;

Απάντηση: Προκειμένου να στηρίξει ο Αριστοτέλης τη θέση του, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως («οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»), θα χρησιμοποιήσει **δύο γνωστά παραδείγματα** παρμένα από τον χώρο της φύσης: την πέτρα και τη φωτιά. Η πέτρα πάντοτε θα κινείται με πορεία προς τα κάτω, διότι υπακούει στον φυσικό νόμο της βαρύτητας, που είναι σταθερός και αμετάβλητος. Η φωτιά πάντοτε θα έχει πορεία προς τα πάνω λόγω της φυσικής ιδιότητας των θερμών αερίων, που επίσης είναι σταθερή και δεν μεταβάλλεται. Άρα, από τα παραπάνω προκύπτει ότι **οι φυσικοί νόμοι δεν μεταβάλλονται**, όσο κι αν προσπαθήσει κάποιος. Επομένως, εφόσον οι ηθικές αρετές μεταβάλλονται και δεν μένουν σταθερές, όπως τα πράγματα που γεννιούνται με μια ιδιότητα εκ φύσεως, αποδεικνύεται ότι δεν είναι έμφυτες. Έτσι, ο Αριστοτέλης καταφέρνει να αποδείξει τη θέση του μέσα από έναν **επαγωγικό συλλογισμό**.

Και τα δύο παραδείγματα, που ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί επαγωγικά για να συναγάγει γενικό και καθολικό συμπέρασμα, ανήκουν στα απλά δεδομένα της εμπειρίας. Δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε πως κανένας άλλος φιλόσοφος δεν έκανε τα απλά δεδομένα της εμπειρίας, της καθημερινής ζωής, αφετηρία για τη σκέψη του στον βαθμό που το έκανε ο Αριστοτέλης. Σωστά ειπώθηκε ότι η φιλοσοφία του περί τέλους, π.χ., είναι, στην πραγματικότητα «θεμελιωμένη πάνω στο εμπειρικό δεδομένο ότι από βελανίδι γεννιέται μια βελανιδιά», ή ότι «η πολιτική του θεωρία αναπτύχθηκε από τους διαλογισμούς του σχετικά με τη ζωή μέσα στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού». Πραγματικά, «συχνά ένα μόνο εμπειρικό δεδομένο μπορεί να είναι για αυτόν ικανοποιητική βάση για να προχωρήσει σε μια θεωρία με συνέπειες μεγάλης σημασίας». Δεν ήταν, στα αλήθεια, αυτό το αμείωτο ενδιαφέρον του για τα απλά πράγματα της καθημερινής ζωής που έκανε τον Αριστοτέλη – επαναστατικά πρώτον – μελετητή του κόσμου των ζώων και των φυτών;

6. Ποιο είναι το γενικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Αριστοτέλης σχετικά με τη φύση της ηθικής αρετής;

Απάντηση: Το κείμενο ολοκληρώνεται με γενικό συμπέρασμα που μοιάζει, αλλά δεν είναι, αντιφατικό, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά ούτε και αντίθετα προς αυτή. Ο Αριστοτέλης εννοεί ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτες, ούτε όμως και αντίθετες με τη φύση, αλλά ο άνθρωπος έχει «δυνάμει», από τη φύση του (πεφυκόσι), την προδιάθεση να δεχτεί την αρετή, ωστόσο γίνεται τέλειος (τελειουμένοις) με τον εθισμό του σε αυτή.

Κατά τον φιλόσοφο, η άσκηση της αρετής είναι δυνατότητα (πεφυκόσι) και όχι χαρακτηριστικό, δοσμένη στον άνθρωπο από τη φύση. Επομένως, ο ίδιος είναι ο μόνος υπεύθυνος για το αν θα φτάσει στην αρετή βελτιώνοντας αδιάλειπτα τη συμπεριφορά του, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα του, το ήθος του. Η δυνατότητα που του δίνει η φύση μπορεί να γίνει πραγματικότητα, μόνο αν ο άνθρωπος το επιλέξει και το επιδιώξει με προσωπικό αγώνα και άσκηση. Έτσι, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η κατάκτηση της ηθικής αρετής από τον άνθρωπο εξαρτάται από την προαίρεση, την προσωπική επιλογή του. Ακόμη, με τη λέξη «τελειουμένοις» ο Αριστοτέλης μας παραπέμπει σ' έναν χαρακτηριστικό όρο της φιλοσοφίας του, το «τέλος», που σημαίνει την ολοκλήρωση, την επίτευξη του ύψιστου σκοπού. Θεωρεί, δηλαδή, τις ηθικές αρετές το μέσο, με το οποίο ο άνθρωπος θα φτάσει στην ολοκλήρωσή του, στο ξεπέρασμα της ζωώδους φύσης του και στην κατάκτηση της ευδαιμονίας. Επιπλέον, η παρατακτική, αντιθετική σύνδεση των μετοχών «**πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ** διὰ τοῦ ἔθους» προετοιμάζει την αναφορά στο χαρακτηριστικό ζεύγος των αριστοτελικών εννοιών «δυνάμει και ἐνεργείᾳ» οι οποίες αναφέρονται στην επόμενη ενότητα (2^η ενότητα). Ο άνθρωπος έχει τη φυσική προδιάθεση να δεχθεί τις ηθικές αρετές (**πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς** = δυνάμει κατάσταση), αλλά η τελειοποίησή του σε αυτές θα γίνει με τον εθισμό (**τελειουμένοις δὲ** διὰ τοῦ ἔθους = ἐνεργείᾳ κατάσταση) και εφόσον βέβαια το έχει επιλέξει.

7. Ποιοι όροι της αριστοτελικής φιλοσοφίας εντοπίζονται στο κείμενο; Να προσδιορίσετε το περιεχόμενό τους.

Απάντηση:

- **γένεσις:** η δημιουργία
- **αὔξησις:** η διαμόρφωση και εξέλιξη
- **ἔθος:** ο εθισμός, η συνήθεια, ο τρόπος συμπεριφοράς, που καθιερώνεται με την επανάληψη

- **φύσις:** ο κόσμος και οι νόμοι που τον διέπουν
- **φύσει:** ο εκ φύσεως, ο έμφυτος, τα εγγενή χαρακτηριστικά του ανθρώπου
- **ἀρετή:** η διαρκής διάθεση να θέλουμε να επιτελέσουμε ένα ορισμένο είδος ηθικών πράξεων
- **διανοητική ἀρετή:** η αρετή που σχετίζεται με το «λόγον ἔχον» μέρος της ψυχής (πχ. η φρόνηση, η σοφία, η σύνεση)
- **ἠθική ἀρετή:** η αρετή που ανήκει στο «ἐπιθυμητικόν» μέρος της ψυχής και περιγράφει τον χαρακτήρα του ανθρώπου
- **τελειούμενοι:** η τελείωση, η ολοκλήρωση, η επίτευξη του ύψιστου στόχου, της ευδαιμονίας.

8. Σχολιάστε το ύφος του Αριστοτέλη και τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιεί.

Απάντηση:

- αντιθέσεις: «ἢ μὲν διανοητικὴ ἢ δ' ἠθικὴ», «ἔξ ἔθους ≠ φύσει»
- πολυσύνδετα σχήματα: «καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν», «οὔτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν»
- συσσωρευση αρνήσεων: «οὐδεμία», «οὐθέν», «οὐκ ἂν ἐθισθείη», «οὐδ' ἂν ἐθίζῃ», «οὐδὲ τὸ πῦρ», «οὐδ' ἄλλο», «οὐδέν», «οὔτ' ἄρα ...», «οὔτε παρὰ φύσιν».

Αραιή είναι η χρήση επιθέτων, ενώ κυριαρχούν τα ρήματα και τα ουσιαστικά

Ενότητα 2

1. Όσα λέγονται στην ενότητα αυτή αποτελούν ένα δεύτερο αποδεικτικό επιχείρημα του Αριστοτέλη για την άποψή του ότι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται». Πες με δικά σου λόγια το επιχείρημα αυτό. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 159)

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης στην ενότητα αυτή θα προσπαθήσει και πάλι να αποδείξει ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως. Το νέο του επιχείρημα έχει ως εξής: σε όσα υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως προηγείται η ύπαρξη και η δυνατότητα μιας ενέργειας και ακολουθεί η ενέργεια, η πραγμάτωση της δυνατότητας (**δύναμις** → **ἐνέργεια**). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των αισθήσεων. Αντίθετα, στις ηθικές αρετές προηγείται η ενέργεια, ο εθισμός και η επανάληψη μιας πράξης και ακολουθεί η κατάκτησή τους (**πρότερον:** ενέργειες προς κατάκτηση της ηθικής δύναμης → **ὕστερον:** ενέργειες από την κατακτημένη ηθική ιδιότητα). Για την απόδειξη των λεγομένων χρησιμοποιούνται τα παραδείγματα των οικοδόμων και των κιθαριστών. Επομένως, οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού δεν ακολουθούν την πορεία όσων υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως. Αυτό αποδεικνύεται και μέσα από παραδείγματα ηθικών αρετών (της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και της ανδρείας).

2. Πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης, που έχει οργανώσει εδώ τον λόγο του πάνω στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο (*μανθάνομεν*), βάζει στη θέση του προσώπου αυτού το τρίτο πληθυντικό πρόσωπο στη φράση «οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί». Μη βιαστείς να βγάλεις οποιοδήποτε συμπέρασμα. Αν, πάντως, αρχίζεις να έχεις μέσα σου κάποια υποψία γι' αυτή την αλλαγή, περίμενε να δεις πώς θα συμπεριφερθεί ο Αριστοτέλης (από αυτή την άποψη) και στις τρεις επόμενες ενότητες. Τότε προσπαθήστε να βρείτε μέσα στην τάξη μια συνολική εξήγηση γι' αυτή την αλλαγή προσώπων στον λόγο (εδώ!) του Αριστοτέλη. Αποφασίστε επίσης τότε πόσο συνειδητή είναι από τον Αριστοτέλη η συμπεριφορά του αυτή. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 159)

Απάντηση: Παρατηρούμε και σ' αυτή, αλλά και σε επόμενες ενότητες ότι, όταν ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε ανθρώπους (στους οποίους συμπεριλαμβάνει και τον εαυτό του), χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο. Συγκεκριμένα, στο κείμενο αυτό χρησιμοποιεί οχτώ ρήματα σε αυτό το πρόσωπο: «κομιζόμεθα», «ἀποδίδομεν», «ἐλάβομεν», «ἐχρησάμεθα», «ἔσχομεν», «λαμβάνομεν», «μανθάνομεν», «γινόμεθα». Όταν, πάλι, αναφέρεται στους οικοδόμους ή τους κιθαριστές, χρησιμοποιεί το γ' πληθυντικό πρόσωπο. Η αλλαγή αυτή ίσως να οφείλεται στο ότι ο φιλόσοφος δεν είχε προσωπική επαφή με τις τέχνες και τους τεχνίτες και χρησιμοποιεί το γ' πληθυντικό πρόσωπο, όταν πρόκειται για δεξιότητες που αφορούν τον καταμερισμό της εργασίας και συνεπώς οι δεξιότητες αυτές δεν είναι γνώρισμα όλων των ανθρώπων. Αντίθετα, χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο, όταν αναφέρεται στις ηθικές αρετές και συνεπώς σε γνωρίσματα που αφορούν όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως.

Ωστόσο, μας προβληματίζει ότι σε επόμενες ενότητες (πχ. 4^η και 6^η) εναλλάσσει τα πρόσωπα («γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι», «οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται») ή χρησιμοποιεί γ' πληθυντικό εκεί που θα περιμέναμε α' πληθυντικό («ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεσθαι», ενώ θα περιμέναμε «ἀγαθοὶ ἄνθρωποι γινόμεσθαι»).

Από τα παραπάνω, λοιπόν, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η χρήση γ' προσώπου δεν αποτελεί συνειδητή επιλογή, αλλά χρησιμοποιείται μάλλον ασυναίσθητα και προσδίδεται μ' αυτόν τον τρόπο ποικιλία στον λόγο. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη προέρχονται από προσωπικές του σημειώσεις, που χρησιμοποιούσε στις παραδόσεις των μαθημάτων του. Είναι, λοιπόν, εύλογο σ' αυτές τις σημειώσεις να έχουν παρεισφρήσει και στοιχεία του προφορικού λόγου.

3. Ποια η λειτουργικότητα της λέξης «ἔτι» στην αρχή του κειμένου;

Απάντηση: Με τη λέξη **ἔτι** ο Αριστοτέλης δηλώνει ή ότι εισάγει ένα καινούργιο επιχείρημα (που έρχεται να προστεθεί στα προηγούμενα) ή ότι προχωρεί σε μια βαθύτερη εξέταση του θέματός του. Το καινούργιο του λοιπόν επιχείρημα είναι εδώ το ακόλουθο: «Ορισμένα πράγματα ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως (την όραση π.χ. ή την ακοή): στην περίπτωση λοιπόν αυτών των πραγμάτων κάνουμε τη διαπίστωση ότι αυτά στην αρχή υπάρχουν μέσα μας ως δυνατότητες: στις σχετικές ενέργειες προχωρούμε αργότερα (επειδή γεννιέμαι με την ικανότητα να βλέπω, «αρχίζω κάποια στιγμή» να βλέπω: ή: επειδή γεννιέμαι με την ικανότητα να ακούω, «αρχίζω κάποια στιγμή» να ακούω). Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις αρετές: στη δική τους περίπτωση πρέπει να προηγηθούν οι ενέργειες, αν είναι να βρεθώ κάποια στιγμή να έχω πια την κάθε επιμέρους συγκεκριμένη ιδιότητα = δύναμη = ικανότητα να συμπεριφέρομαι έτσι ή έτσι. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, θα πει ότι οι αρετές δεν ανήκουν σ' αυτά που ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως». **Το «ἔτι», λοιπόν, αποκτά εδώ μεταβατική και προσθετική σημασία.**

4. Τι προσπαθεί να αποδείξει ο Αριστοτέλης στην ενότητα αυτή; Να αναπτύξετε το επιχείρημά του.

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης στην ενότητα αυτή θα προσπαθήσει να αποδείξει με ένα νέο επιχείρημα ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως.

α. Όσα έχουμε μέσα μας εκ φύσεως («ὄσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται»): Ο Αριστοτέλης ξεκινάει τον συλλογισμό του διερευνώντας πρώτα τι συμβαίνει σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε μέσα μας εκ φύσεως. Αυτά έχουν **εκ των προτέρων** μέσα τους τη **δυνατότητα** να πραγματωθούν, αλλά η **πραγμάτωσή** τους έρχεται **ύστερα** χωρίς να χρειάζεται ο εθισμός, η επανάληψη μιας ενέργειας. Για να αποδείξει τα λεγόμενά του ο φιλόσοφος, χρησιμοποιεί το **παράδειγμα των αισθήσεων**: την όραση και την ακοή δεν τις αναπτύξαμε μέσα από την εξάσκηση, αντιθέτως υπάρχουν ήδη αναπτυγμένες μέσα μας και περνάμε αμέσως στη χρησιμοποίησή τους.

β. Οι ηθικές αρετές («τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον»)

Αντίθετα, στις ηθικές αρετές **προηγείται η ενέργεια**, δηλαδή η εξάσκηση, η επανάληψη μιας ενέργειας, και **ακολουθεί η κατάκτηση της ηθικής αρετής**. Αλλά για να γίνει η αρετή από προδιάθεση αποκτημένη ιδιότητα, είναι ανάγκη ο άνθρωπος να ασκηθεί σε αυτή. Ο Αριστοτέλης για τον τρόπο άσκησης αναφέρει «γιατί όσα πρέπει να κάνουμε αφού τα μάθουμε, τα μαθαίνουμε κάνοντάς τα («ἀ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιούντες μανθάνομεν»)). Δύο παραδείγματα από την καθημερινή ζωή, που αφορούν τις **πρακτικές τέχνες** αποδεικνύουν την αλήθεια της θέσης αυτής: για να αποκτήσει δηλαδή κανείς την ικανότητα του οικοδόμου ή του κιθαριστή, πρέπει πρώτα να εξασκηθεί στο χτίσιμο ή στο παίξιμο της κιθάρας αντίστοιχα. Αναλογικά με τα δύο αυτά παραδείγματα αναφέρονται τρία παραδείγματα από τον χώρο της ηθικής, από τα οποία φαίνεται ότι οι δίκαιοι, οι σώφρονες και οι ανδρείοι αποκτούν τις συγκεκριμένες ιδιότητες έχοντας ασκηθεί σε αντίστοιχες δίκαιες, συνετές και ανδρείες πράξεις. Αυτό, λοιπόν, που συμβαίνει στις πρακτικές τέχνες, συμβαίνει και στις ηθικές αρετές (αναλογία με **τρία παραδείγματα ηθικών αρετών**: της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και της ανδρείας): **με την επανάληψη και τον εθισμό σε ηθικές πράξεις αποκτούμε τις ηθικές αρετές.**

Συμπέρασμα: οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού δεν ακολουθούν την πορεία όσων υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως.

Συνοπτική νοηματική απόδοση του συλλογισμού

1^η προκείμενη: σε όσα υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως προηγείται η ύπαρξη και η δυνατότητα μιας ενέργειας και ακολουθεί η ενέργεια, η πραγμάτωση της δυνατότητας (δύναμις → ενέργεια)

2^η προκείμενη: στις ηθικές αρετές προηγείται η ενέργεια, ο εθισμός και η επανάληψη μιας πράξης και ακολουθεί η κατάκτησή τους Πράξεις που προσδίδουν αρετή → πράξεις που απορρέουν από την

αγαθή φύση

Συμπέρασμα: οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού δεν ακολουθούν την πορεία όσων υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως.

5. Να εντοπίσετε τα χρονικά επιρρήματα που υπάρχουν στο κείμενο και να δείξετε τη λειτουργικότητά τους σε σχέση με την επιχειρηματολογία.

Απάντηση: Προκειμένου ο Αριστοτέλης να αποδώσει τη χρονική προτεραιότητα των δυνάμεων έναντι των ενεργειών (**δύναμις** → **ένεργεια**) σε όσα χαρακτηριστικά υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, συνδέει τις δυνάμεις με το «πρότερον» και με απαρέμφατα ή μετοχές αορίστου που δηλώνουν το προτερόχρονο («ίδεϊν», «ἀκούσαι», «χρησάμενοι»). Αντίθετα, για να αποδώσει την αντίθετη πορεία που ακολουθείται στις ηθικές αρετές (**ένεργεια** → **δύναμις**), συνδέει τη μετοχή «ένεργήσαντες» με το «πρότερον», για να δηλώσει το προτερόχρονο, ή τις μετοχές ενεστώτα «ποιοῦντες» και «πράττοντες», για να δηλώσει το σύγχρονο.

Έτσι, αν προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε τα παραπάνω με τα παραδείγματα που δίνονται στο κείμενο (αισθήσεις – τέχνες – αρετές) και με τα δύο ζεύγη των αριστοτελικών όρων «πρότερον - ὕστερον» και «δυνάμει - ἐνεργεία», προκύπτει το εξής διάγραμμα:

φύσει (αισθήσεις)

πρότερον δυνάμει → **ὕστερον** ἐνεργεία

ἐξ ἔθους (τέχνες)

πρότερον ἐνεργεία ἐνέργειες προς κατάκτηση της τεχνικής δύναμης → **ὕστερον** ἐνέργειες από την κατακτημένη τεχνική δεξιότητα

ἐξ ἔθους (αρετές)

πρότερον ἐνέργειες προς κατάκτηση της ηθικής δύναμης → **ὕστερον** ἐνέργειες από την κατακτημένη ηθική δεξιότητα

Χαρακτηριστική είναι η χρήση του επιρρήματος «πολλάκις». Παρόλο που αναφέρεται σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε εκ φύσεως, η χρήση του υποδηλώνει ότι για την κατάκτηση των ηθικών αρετών είναι απαραίτητη η άσκηση και η επανάληψη.

6. Να εξηγήσετε το περιεχόμενο των όρων «δύναμις» και «ένεργεια» και να αναφέρετε τα είδη των δυνάμεων που διακρίνει ο Αριστοτέλης.

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης αρχίζει το νέο επίχειρμα με αναφορά σε όσα ο άνθρωπος έχει από τη φύση και όχι από εθισμό. Αυτά, λοιπόν, που δόθηκαν από τη φύση, δόθηκαν αρχικά ως δυνατότητες και, όταν αναπτύχθηκαν πλήρως τα γνωρίσματά τους, έγιναν ικανότητες, περιήλθαν δηλαδή στην *ἐνεργεία* κατάσταση. Στην κατηγορία αυτή κατατάσσει τις αισθήσεις, οι οποίες δόθηκαν ως *a priori* στοιχεία της ύπαρξης του ανθρώπου. Έτσι ο άνθρωπος διαθέτει εκ των προτέρων τα αισθητήρια όργανα, τα οποία του δίνουν τη δυνατότητα να αισθάνεται, όταν ολοκληρωθεί η ανάπτυξή τους. Για περαιτέρω διευκρίνιση ο Αριστοτέλης αναφέρει την ακοή και την όραση ως παραδείγματα, με τα οποία δείχνει ότι ο άνθρωπος διαθέτει πρώτα τη δυνατότητα να ακούει και να βλέπει και στη συνέχεια ακούει και βλέπει.

Η διάκριση **δύναμης** και **ἐνεργείας** απασχολεί τον Αριστοτέλη κυρίως στα *Μετά τα Φυσικά*, στο Θ βιβλίο. **Δύναμις** είναι η δυνατότητα ενός όντος να περνά από μια κατάσταση σε μια άλλη, ενώ **ἐνεργεία** είναι η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας. Για τον Αριστοτέλη, η «ένεργεια» έχει μεγαλύτερη σημασία από τη «δύναμιν», αφού η πρώτη εξαρτάται από την προσπάθεια που καταβάλλει κάθε άνθρωπος, την προσωπική ευθύνη και προαίρεση, ενώ η δεύτερη σχετίζεται με τη φύση και υπάρχει ανεξάρτητα από τον άνθρωπο. Στο κείμενο συνδέει «τὰς δυνάμεις» με το «πρότερον» και «τὰς ἐνεργείας» με το «ὕστερον» εννοώντας ότι οι «δυνάμεις» έχουν χρονική προτεραιότητα – και όχι λογική και οντολογική – έναντι των «ἐνεργειῶν». Ο Αριστοτέλης αποδεικνύει τη λογική και οντολογική προτεραιότητα της «ἐνεργείας» έναντι της «δύναμης» με τρία επίχειρήματα:

1. Η «ένεργεια» αποδίδει μια συνθετότερη έννοια από ό,τι η «δύναμη», γιατί συνδέεται με την ύπαρξη ενός πράγματος, δηλαδή με την πλήρη ανάπτυξη των στοιχείων που το συνιστούν.

2. Για να οδηγηθεί το δυνάμει ον στην ἐνεργεία κατάστασή του χρειάζεται την επίδραση μιας ἐνεργείας, γιατί η δύναμη και προϋποθέτει την ἐνεργεία και προκύπτει από αυτή. Άλλωστε η ἐνεργεία είναι ο σκοπός (οὔ ἕνεκα) του όντος και όχι η δύναμη. Σκοπός, τον οποίο εξυπηρετεί η δύναμη, είναι η ἐνεργεία και όχι αντίστροφα. Άρα η ἐνεργεία έχει οντολογική προτεραιότητα έναντι της δύναμης.

3. Η δυνατότητα μπορεί να εξελιχθεί σε ον αλλά και σε μη ον. Η ἐνεργεία όμως ταυτίζεται μόνο με την ύπαρξη, το ον.

Στο έργο *Μετὰ τὰ Φυσικά* ο Αριστοτέλης διακρίνει τρία είδη δυνάμεων:

α) αυτές που υπάρχουν στον άνθρωπο από τη γέννησή του (π.χ. οι αισθήσεις) και συνδέονται με το άλογο μέρος της ψυχής,

β) αυτές που τις αποκτά ο άνθρωπος με την άσκηση, τον εθισμό (π.χ. οι πρακτικές τέχνες, το παίξιμο ενός μουσικού οργάνου) και συνδέονται με το άλογο και το λογικό μέρος της ψυχής και

γ) τις δυνάμεις που τις αποκτά ο άνθρωπος με τη μάθηση (π.χ. οι επιστημονικές γνώσεις) και συνδέονται και αυτές με το λογικό μέρος της ψυχής.

7. Ποια βασικά εκφραστικά μέσα χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης προκειμένου να ενισχύσει το επιχειρήμά του; Να δώσετε συγκεκριμένα χωρία από το κείμενο.

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τα παρακάτω εκφραστικά μέσα, προκειμένου να ενισχύσει το επιχειρήμά του:

α) Αντιθέσεις

- «ὄσα μὲν φύσει ... ≠ τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν»
- «τὰς δυνάμεις τούτων **πρότερον** κομιζόμεθα ≠ **ἕστερον** δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν»
- «οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ... **ἄλλ'** ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα»

β) Αναλογίες

- «τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, **ὥσπερ** καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν»
- «ἂ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν ... **οὕτω δὲ** καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα ...»

γ) Παραδείγματα

Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί δύο ζευγάρια παραδειγμάτων:

- ὄραση – ακοή
- οικοδομοί – κιθαριστές

Ενότητα 3

1. «οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοῦς»: ὅπως σε κάθε λέξη υπάρχει μια συλλαβή που τονίζεται περισσότερο από τις άλλες (= που προφέρεται δυνατώτερα από τις άλλες), έτσι και σε κάθε φράση ο "τόνος" (= το μεγαλύτερο βάρος) πέφτει σε κάποια συγκεκριμένη λέξη (αυτή δηλαδή η λέξη έχει το μεγαλύτερο "βάρος" για τη διαμόρφωση της συνολικής σημασίας της φράσης). Ποια είναι, κατά τη γνώμη σου, η λέξη αυτή στην παραπάνω φράση; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 161)

Απάντηση: Η λέξη που φέρει ὄλο το βάρος της φράσης «οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοῦς» είναι η μετοχή «ἐθίζοντες». Ο Αριστοτέλης φέρνει ἄλλο ἓνα επιχειρήμα για να καταδείξει τη σχέση μεταξύ ηθικής ἀρετῆς και ηθικής πράξης και να αποδείξει ὅτι για να υπάρξει ηθική ἀρετή πρέπει να προηγηθεῖ ἡ ἐπανάληψη, ὁ εθισμός. Με τον εθισμό, λοιπόν, και ὄχι με ἄλλο τρόπο θα προσπαθήσουν να κάνουν ὁι νομοθέτες τοὺς πολίτες καλοῦς. Και ὁ εθισμός ἔχει τὴν ἔννοια τῆς διαπαιδαγώγησης τῶν πολιτῶν. Κατὰ τον φιλόσοφο, με τὴν κατάλληλη ἀγωγή μέσω τῆς νομοθεσίας θα ἀσκηθοῦν ὁι πολίτες σὴν ἐπανάληψη ηθικῶν πράξεων, ὥστε να ἐπιτύχουν τὴν ἀρμονική και δίκαιη συμβίωση, τὴν εὐδαιμονία τῆς πόλης.

2. «ὄσοι δὲ μὴ εὔ αὐτὸ ποιοῦσιν»: ὅπως ξέρεις ἀπὸ τὴ γραμματική σου, ἡ ἀντωνυμία *αὐτὸς – αὐτὴ – αὐτὸ* εἶναι ἐπαναληπτική (= ἀναφέρεται σε κάτι για τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος προηγουμένως). Σε τι λοιπὸν συγκεκριμένο ἀναφέρεται ἡ λέξη *αὐτὸ* τῆς παραπάνω φράσης; (Προσπάθησε να τὸ πεις σε ἀρχαῖο ἑλληνικό λόγο!) (ερώτηση ἀπὸ τὸ σχολικό εγχειρίδιο σὴν σελίδα 161)

Απάντηση: Η ἀντωνυμία *αὐτὸ* ἀναφέρεται σὴν μετοχή «ἐθίζοντες» και μπόρει να ἀποδοθεῖ σὸν ἀρχαῖο λόγο ὡς «τὸ ἐθίζειν».

3. «καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας»: πρόσεξε ὅτι ὑπάρχει κόμμα π ρ ι ν ἀπὸ τον συμπλεκτικό σύνδεσμο *καί*. Κουβεντιάστε μέσα σὴν τάξη για τὶς περιπτώσεις που χρειάζεται κόμμα π ρ ι ν ἀπὸ τον σύνδεσμο αὐτόν και δοκιμάστε, ὕστερα ἀπὸ αὐτό, να μεταφράσετε με τον πιο σωστό πια τρόπο τὴν παραπάνω φράση. (ερώτηση ἀπὸ τὸ σχολικό εγχειρίδιο σὴν σελίδα 161)

Απάντηση: Στὴ φράση «καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας» ὑπάρχει κόμμα πρὶν ἀπὸ τον συμπλεκτικό σύνδεσμο *καί* για τρεῖς λόγους:

- ο καὶ δὲν ἔχει συνδετική ἀλλὰ συμπερασματική σημασία. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ μεταφραστεῖ με τὸ «επομένως».
- τὰ υποκείμενα τῶν ρημάτων «ἀμαρτάνουσιν» καὶ «διαφέρει» εἶναι διαφορετικά.
- πρὶν ἀπὸ τὸν καὶ ὑπάρχει ἓνα ζεύγος κύριων προτάσεων ποὺ συνδέονται ἀντιθετικά («τὸ μὲν ... ἐστίν, ὅσοι δὲ ... ἀμαρτάνουσιν»). Τὸ κόμμα κλείνει αὐτὸ τὸ ζεύγος καὶ δὲν ἀποφεύγεται ἐνδεχόμενη σύγχυση τοῦ ἀναγνώστη.

4. Ποια ἀποδεικτικά ἐπιχειρήματα πρόσθεσε στὴν ἐνότητα αὐτή ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴ βασική του σκέψη ὅτι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»; (ἐρώτηση ἀπὸ τὸ σχολικό ἐγχειρίδιο στὴ σελίδα 161)

Ἀπάντηση: Γιὰ νὰ ἀποδείξει ὁ Ἀριστοτέλης τὴ θέση του ὅτι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται» προσκομίζει τὰ ἐξῆς ἀποδεικτικά ἐπιχειρήματα:

- γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν κατάκτηση τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν πρέπει νὰ προηγηθεῖ ὁ ἐθισμὸς σὲ ἠθικές πράξεις
- ἀν οἱ ἠθικές ἀρετές ἦταν ἐμφυτές, οἱ ἐνέργειες τῶν νομοθετῶν νὰ κάνουν τοὺς πολίτες καλοὺς μέσω τοῦ ἐθισμοῦ θὰ ἦταν μάταιες
- ἀν οἱ ἠθικές ἀρετές ὑπῆρχαν μέσα μας ἐκ φύσεως, ὅλοι θὰ γεννιόμασταν καλοὶ ἢ κακοὶ καὶ δὲν θὰ χρειαζόταν ἡ συμβολὴ τοῦ δασκάλου.

5. Ποιο ἐπιχείρημα ἀντλεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὸν χώρο τῆς πόλης γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ ἠθικές ἀρετές δὲν ὑπάρχουν μέσα μας ἐκ φύσεως;

Ἀπάντηση: Τὸ ἐπιχείρημα ποὺ φέρνει ὁ Ἀριστοτέλης ὡς μαρτυρία («μαρτυρεῖ δὲ») γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ ἠθικές ἀρετές δὲν ὑπάρχουν μέσα μας ἐκ φύσεως εἰσάγεται με τὸν **προσθετικὸ «καὶ» («καὶ τὸ γινόμενον»)** καὶ ἀφορὰ τὸ ἔργο τῶν νομοθετῶν. Βασικὸς στόχος καὶ ἐπιδίωξή τους εἶναι νὰ κάνουν τοὺς πολίτες νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἠθική ἀρετὴ μέσω τοῦ ἐθισμοῦ σὲ ἀνάλογες πράξεις καὶ συμπεριφορές («οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοῦς, ...»). Στὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ἐντοπίζεται καὶ ἡ γενικότερη ἀντίληψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὅτι τὸ ἄτομο δὲν λειτουργεῖ ἀποκλειστικά καὶ μόνο γιὰ χάρη τοῦ εαυτοῦ του, ἀλλὰ καὶ γιὰ χάρη τοῦ κοινοῦ καλοῦ. Ἔτσι καὶ οἱ νομοθέτες λειτουργοῦν με βάση τὸν γνώμονα αὐτό. Στὴν οὐσία τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ἔχει ὡς ἐξῆς: **ἀν οἱ ἠθικές ἀρετές ἦταν ἐμφυτές, ὅλες οἱ ἐνέργειες τῶν νομοθετῶν νὰ κάνουν τοὺς πολίτες καλοὺς θὰ ἦταν μάταιες**, ἀφοῦ ὅλοι θὰ γεννιόντουσαν με ἢ χωρὶς αὐτές καὶ οἰποιαδήποτε προσπάθεια δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μεταβάλλει αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά. Ἔτσι ἀποδεικνύεται ἀφενὸς ὅτι οἱ ἠθικές ἀρετές δὲν ὑπάρχουν μέσα μας ἐκ φύσεως καὶ αφετέρου ὅτι αὐτές δὲν ἀποκτώνται ἀλλιῶς παρὰ μόνο με τὴν διαρκή ἀσκηση καὶ τὴν ἐπανάληψη ἠθικῶν πράξεων.

Ὡστόσο, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει ὅτι κάποιοι νομοθέτες πετυχαίνουν τὸ στόχο τους, ἐνῶ κάποιοι ἄλλοι ἀποτυγχάνουν νὰ ἀσκήσουν σωστά τοὺς πολίτες. Γι' αὐτὸ, ἄλλωστε, καὶ τὰ πολιτεύματα διακρίνονται σὲ καλὰ καὶ λιγότερο καλὰ.

6. Γιατί ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιλέγει νὰ ἀντλήσει τὸ νέο του ἐπιχείρημα ἀπὸ τὸν χώρο τῆς πόλης;

Ἀπάντηση: Ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτει ἓνα ἐπιπλέον ἐπιχείρημα γιὰ τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο κατέληξε στὴν προηγούμενη ἐνότητα, ὅτι δηλαδὴ οἱ δίκαιοι γίνονται δίκαιοι πράττοντας μόνο δίκαιες πράξεις. Ὅμοια καὶ οἱ σώφρονες καὶ οἱ ἀνδρεῖοι. Με ἄλλα λόγια γίνεται κανεὶς ἠθικὸς μόνο ὅταν πράττει ἠθικά.

Τὸ ἐπιχείρημα τὸ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν **χώρο τῆς πόλης, καθὼς γιὰ τὸν φιλόσοφο ὑπάρχει στενὴ σχέση μεταξύ ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς**. Ἄλλωστε, μόνο ἀν ἓνας ἄνθρωπος διέπεται ἀπὸ ἠθικές ἀρετές μπορεῖ νὰ λειτουργήσει σωστά μέσα στὴν πόλη καὶ ὡς πολίτης καὶ ὡς πολιτικός.

7. Ποιο εἶναι τὸ κριτήριο διάκρισης τῶν πολιτευμάτων σὲ καλὰ καὶ λιγότερο καλὰ, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη;

Ἀπάντηση: Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὰ πολιτεύματα σὲ καλὰ καὶ λιγότερο καλὰ καὶ ὄχι σὲ καλὰ καὶ κακά. Παρατηρεῖται, λοιπὸν, ὅτι ἡ λέξη «φαύλης» (ποὺ κανονικά «φαῦλος» σημαίνει κακός, εὐτελής, ἀσήμαντος) χρησιμοποιεῖται ἐδῶ με διαφορετικὴ σημασία, ἔτσι ὥστε νὰ ἀναποκρίνεται στὶς ἀντιλήψεις τοῦ φιλοσόφου. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ στὴ διάκριση τῶν πολιτευμάτων φαίνεται, με τὴν πρώτη ματιὰ, νὰ μὴ σχετίζεται με τὸ θέμα τοῦ κειμένου καὶ νὰ ἀποτελεῖ μιὰ παρέκβαση. Κάτι τέτοιο, ὅμως, δὲν ἰσχύει, καθὼς στόχος τοῦ φιλοσόφου εἶναι νὰ συνδέσει τὴν ἀξία τῶν πολιτευμάτων με τὴν ἀρετὴ τῶν πολιτῶν.

Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης δεν πιστεύει ότι υπάρχουν κακά πολιτεύματα, αφού πρωταρχικός στόχος όλων των νομοθετών, και άρα και των πολιτευμάτων μέσα στα οποία δρουν, είναι να κάνουν τους πολίτες ενάρετους ασκώντας τους στην ηθική αρετή, προκειμένου να φτάσουν στον ύψιστο στόχο, την ευδαιμονία. Το κριτήριο διάκρισης των πολιτευμάτων σε καλά και λιγότερο καλά αφορά τον βαθμό επιτυχίας του έργου των νομοθετών: **όσο δηλαδή πιο κοντά στον στόχο τους φτάνουν, να οδηγήσουν τους πολίτες στην ηθική αρετή, και άρα στην ευδαιμονία, τόσο πιο καλό θεωρείται και το πολίτευμα.** Κύριο έργο των νομοθετών είναι να κάνουν, με τους νόμους, τους πολίτες ηθικούς, ενάρετους, να τους σταθεροποιήσουν στον δρόμο της αρετής για να είναι και η πολιτεία αγαθή.

8. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί και στην ενότητα αυτή επιχειρήματα – παραδείγματα από την τέχνη, για να ενισχύσει τη βασική του θέση. Να τα αποδώσετε με δικά σας λόγια, επισημαίνοντας τη διαφορά τους από παρόμοια επιχειρήματα της προηγούμενης ενότητας.

Απάντηση: Στην προηγούμενη ενότητα ο Αριστοτέλης χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα των οικοδόμων και των κιθαριστών είχε υποστηρίξει ότι οι ηθικές αρετές κατακτώνται με τον εθισμό. Σ' αυτή την ενότητα χρησιμοποιώντας τα ίδια παραδείγματα προσθέτει ένα **νέο στοιχείο – επιχείρημα: τη σημασία της καλής («εὖ») και της κακής («κακῶς») άσκησης στην ποιότητα της αποκτημένης επίκτητης ιδιότητας.** Δεν αρκεί, λοιπόν, απλώς να εξασκούμαστε σε μια οποιαδήποτε πράξη, αλλά να εξασκούμαστε σε καλές και σωστές πράξεις. Αυτό το βλέπουμε και στις τέχνες, αλλά και στις ηθικές αρετές. Θα γίνουμε καλοί οικοδόμοι, όχι αν απλώς οικοδομούμε συνεχώς, αλλά μόνο αν εξασκηθούμε στο σωστό χτίσιμο, και καλοί κιθαριστές, όχι αν απλώς παίζουμε συνεχώς κιθάρα, αλλά μόνο αν εξασκηθούμε στο σωστό παίξιμο της κιθάρας. Με τη χρήση του «επαγωγικού παραδείγματος» Ο Αριστοτέλης δείχνει ότι στην πράξη η ποιότητα της άσκησης και της μαθητείας προσδιορίζει την ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας. Έτσι φαίνεται να αποδέχεται ότι η ποιότητα άσκησης και η ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας συνδέονται με σχέση αιτίου αποτελέσματος. Με τη σκέψη αυτή ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αποδείξει ότι η ηθική αρετή προϋποθέτει τον εθισμό και η ποιότητα της ηθικής αρετής είναι ανάλογη της ποιότητας του εθισμού. Θα γίνουμε λοιπόν ηθικά ενάρετοι, μόνο αν εξασκηθούμε σε ηθικά ενάρετες πράξεις σύμφωνα με τους κανόνες της τέλει αρετής.

9. Η άποψη που εκφράζεται στη φράση «εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχε, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξαντος» συμφωνεί με όσα υποστήριξε ο Αριστοτέλης στην 1η ενότητα σχετικά με τον ρόλο της διδασκαλίας στη γένεση και ανάπτυξη των διανοητικών και ηθικών αρετών;

Απάντηση: Στην 1η ενότητα ο Αριστοτέλης είχε αναφέρει ότι οι διανοητικές αρετές οφείλουν τη γένεση και την αύξησή τους **κατά κύριο λόγο** στη διδασκαλία, ενώ οι ηθικές αρετές αποκτιούνται μέσω του εθισμού. Στην 3η ενότητα μιλά πάλι για τις ηθικές αρετές και τονίζει ότι η διδασκαλία παίζει σημαντικό ρόλο στην άσκηση για την απόκτηση των αρετών. Άρα, η αντίφαση που φαινομενικά υπάρχει στην πραγματικότητα δεν ισχύει, αφού η φράση «τὸ πλεῖον» που αναφέρεται στη διανοητική αρετή, δεν αποκλείει τη διδασκαλία ως μέσο για την κατάκτηση και των ηθικών αρετών. Υποστηρίζει ότι στην περίπτωση των ηθικών αρετών ο δάσκαλος δεν θα δώσει θεωρητικές γνώσεις στον ασκούμενο σε αυτή, όπως συμβαίνει στις διανοητικές αρετές, αλλά θα τον διδάξει τους κανόνες της αρετής, τους τρόπους εφαρμογής αυτών και θα εκπαιδεύσει στην ορθή άσκηση. Ο δάσκαλος είναι αυτός που θα παρακολουθεί και θα καθοδηγεί τους ανθρώπους στον σωστό εθισμό.

Ενότητα 4

1. «ἐν αὐτοῖς»: Τίνος γένους λες πως είναι εδώ η επαναληπτική αντωνυμία; Με άλλη διατύπωση: Σε τι από τα προηγούμενα αναφέρεται η επαναληπτική αντωνυμία αυτής της φράσης; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 163)

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης με το «ἐν αὐτοῖς», το οποίο είναι ουδετέρου γένους, αναφέρεται στους τομείς συμπεριφοράς των ανθρώπων και όχι στους ίδιους τους ανθρώπους. Συγκεκριμένα αναφέρεται στο «ἐν τοῖς συναλλάγμασι», στο «ἐν τοῖς δεινοῖς», στο «περὶ τὰς ἐπιθυμίας» και στο «περὶ τὰς ὀργάς».

2. «ἕξεις»: Κουβεντιάστε μέσα στην τάξη για τον τρόπο με τον οποίο σχηματίστηκε αυτή η λέξη. Όταν από τη συζήτησή σας προκύψει η σημασία της αρχαίας ελληνικής αυτής λέξης, προχωρήστε πια τότε στη σύγκριση της σημασίας της αρχαίας ελληνικής λέξης με τη σημασία της νεοελληνικής λέξης ἕξη.

Κρίνετε ύστερα από όλα αυτά τη σημασία με την οποία σας υποδείχτηκε παραπάνω να καταλάβετε την έκφραση: *αἱ ἕξεις γίνονται.* (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 163)

Απάντηση: Στην ενότητα αυτή εμφανίζεται μια νέα έννοια, η «ἕξις». Η λέξη αυτή ετυμολογικά παράγεται από το θέμα του μέλλοντα του ρήματος «ἔχω» και συγκεκριμένα από το σεχ- > ηεχ- > ἔχ + την παραγωγική κατάληξη -σις, η οποία δηλώνει ενέργεια.

Αρχική σημασία της λέξης είναι το να κατέχει κανείς συνέχεια κάτι που έχει αποκτήσει.

Για τον Αριστοτέλη η λέξη απέκτησε ηθικό περιεχόμενο: είναι τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, που αποκτιούνται με την επίμονη άσκηση και την επανάληψη κάποιων συγκεκριμένων ενεργειών. Οι «ἕξεις» είναι ένα από τα «γινόμενα ἐν τῇ ψυχῇ». Τα άλλα δύο είναι τα πάθη και οι δυνάμεις. Πάθη (πχ. επιθυμία, οργή, φόβος, χαρά, φιλία, μίσος) είναι όσα έχουν ως αποτέλεσμα την ευχαρίστηση ή τη δυσaréσκεια. Οι δυνάμεις είναι οι δυνατότητες συμμετοχής στα πάθη, οι οποίες δεν αρκούν από μόνες τους για να χαρακτηριστεί κανείς καλός ή κακός, αλλά πρέπει να γίνουν μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Τα μόνιμα αυτά στοιχεία αποκτιούνται με την επανάληψη μιας πράξης, που συνιστά την «ἕξιν». Ακριβώς ότι η «ἕξις» απορρέει από εθισμό και δεν είναι κάτι ἔμφυτο φαίνεται και από τη χρήση του ρήματος «γίνονται», το οποίο δείχνει ότι η «ἕξις» προκύπτει μέσα από μία διαδικασία, από ένα βαθμιαίο τρόπο διαμόρφωσής της και κατάκτησής της από τον άνθρωπο.

Σήμερα η λέξη έχει αποκτήσει ψυχολογικό περιεχόμενο και είναι η συνήθεια ως αποτέλεσμα επανάληψης, μάθησης ή συνεχούς επίδρασης του ίδιου παράγοντα.

3. «οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει»: γιατί ο Αριστοτέλης επιμένει στο *εὐθύς ἐκ νέων*; Συμφωνείτε με τη θέση αυτή του φιλοσόφου, ιδίως με τη βαρύτητα που προσδίδει στη θέση του αυτή η προσθήκη της φράσης: *μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν*; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 163)

Απάντηση: Όπως και ο δάσκαλός του ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης τόνισε και ξανατόνισε τη μεγάλη σημασία που έχει η παιδεία και η αγωγή για την ιδιωτική (=προσωπική) και για τη δημόσια (=κοινωνική) ζωή του ατόμου. Και όλα αυτά βέβαια, γιατί πίστευε πως με την παιδεία και την αγωγή, η οποία εθίζει το άτομο σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς, το άτομο βοηθιέται στην απόκτηση της αρετής που είναι προϋπόθεση για την ευδαιμονία του ατόμου και της πόλεως. Δύο πράγματα αισθάνθηκε πως ἔπρεπε να τονίσει με ιδιαίτερη ἔμφαση: α) την πρωτεύουσα σημασία της παιδείας και της αγωγής, και β) ότι όσο πιο νωρίς αρχίσει η παιδεία και η αγωγή, τόσο πιο πολλές θα είναι οι ελπίδες να αποδειχτούν αυτές αποτελεσματικές και γόνιμες.

Ειδικότερα, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι ο εθισμός και η απόκτηση μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας έχει πολύ μεγάλη παιδαγωγική αξία. Γι' αυτό και εισάγει στην ενότητα αυτή το παιδαγωγικό του σχόλιο. Θεωρεί, λοιπόν, ότι ο άνθρωπος πρέπει να συνηθίζει από μικρός σε ηθικές ενέργειες, για να φτάσει στην κατάκτηση των ηθικών αρετών. Μάλιστα, αυτή η διεργασία πρέπει να ξεκινήσει από πολύ μικρή ηλικία, γιατί τότε συντελείται η διαμόρφωση της ηθικής του συνείδησης. Το φυσικό, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού παίζει καθοριστικό ρόλο στη σωματική, συναισθηματική, ψυχική και πνευματική ανάπτυξή του. Επιπλέον, επειδή η διαδικασία αυτή απαιτεί πολύ χρόνο, κρίνεται σωστό να ξεκινήσει όσο γίνεται πιο νωρίς. Οι παιδαγωγικές αυτές αντιλήψεις του Αριστοτέλη συμφωνούν με τις σύγχρονες και φαίνεται ότι ἔπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης για την αγωγή.

4. Ποιος ο ρόλος των «οὕτω δὴ καὶ» στην αρχή της παραγράφου;

Απάντηση: Ο ρόλος των τριών λέξεων «Οὕτω δὴ καὶ» είναι εισαγωγικός στο νέο επιχείρημα του Αριστοτέλη. Συγκεκριμένα το τροπικό επίρρημα «οὕτω», είναι ομοιωματικό προς τα προηγούμενα και δηλώνει αναλογική θεώρηση του θέματος που ακολουθεί. Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί δηλαδή σ' αυτή την ενότητα **αναλογικό συλλογισμό**: όπως για την εκμάθηση των τεχνών είναι απαραίτητος ο εθισμός σε κατάλληλες ενέργειες, έτσι και για την κατάκτηση των ηθικών αρετών έχει σημασία η επανάληψη ίδιων πράξεων («ὁμοίων ἐνεργειῶν»). Με τον συμπερασματικό σύνδεσμο «**δὴ**» **ανακεφαλαιώνονται** τα προηγούμενα, ενώ ο μεταβατικός σύνδεσμος «**καὶ**» **εισάγει το νέο επιχείρημα** με το οποίο δείχνει ότι και στις αρετές ισχύει το ίδιο που συμβαίνει στις τέχνες. Όπως η κατάλληλη ή η ακατάλληλη άσκηση κάνει τον τεχνίτη καλόν ή κακόν αντίστοιχα, έτσι και η ποιότητα του εθισμού στον χώρο των αρετών καθορίζει την ποιότητα των αποκτημένων αρετών.

5. «Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται»: ποια η θέση της πρότασης μέσα στην ενότητα και πώς καταλήγει σ' αυτή ο Αριστοτέλης;

Απάντηση: Η φράση «Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται» αποτελεί την αποδεικτέα θέση, ὅτι δηλαδή τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, εἴτε αὐτά εἶναι καλὰ εἴτε κακὰ, διαμορφώνονται βάσει επαναλαμβανόμενων ενεργειῶν. Γι' αὐτὸ και πρέπει οἱ ἐνεργειές μας να ἔχουν συγκεκριμένη ποιότητα. Ἐπομένως, καταλαβαίνουμε ὅτι ἡ στάση, ἡ συμπεριφορά μας, οἱ πράξεις μας και γενικότερα οἱ ἐπιλογές μας καθορίζουν αν θα ἀποκτήσουμε ἢ ὄχι τις ἠθικὲς ἀρετές. Σ' αὐτὸ το συμπέρασμα κατέληξε ὁ Ἀριστοτέλης με τὴν ἀναλογικὴ μέθοδο και με μια σειρά παραδειγμάτων ἀπὸ διάφορους τομείς συμπεριφοράς του ἀνθρώπου. Εἰδικότερα, παρατηρούμε ὅτι ὁ φιλόσοφος διακρίνει **δύο ἀντίθετους τρόπους συμπεριφοράς: ὁ ἕνας οδηγεῖ στην κατὰκτηση των ἠθικῶν ἀρετῶν, ἐνῶ ὁ ἄλλος ὄχι.** Τα παραδείγματα αὐτά ἔχουν ὡς ἐξῆς:

- α)** Στὴ συναναστροφή μας με τους ἄλλους ἀνθρώπους («τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους»), αν ἀκολουθήσουμε τὸν ἕναν τρόπο συμπεριφοράς, γινόμαστε δίκαιοι, ἐνῶ αν ἀκολουθήσουμε τὸν ἄλλον, γινόμαστε ἀδικοὶ («οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι»),
- β)** Σε ὅσα προξενοῦν φόβο («τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς»), ἄλλοι συνηθίζοντας να δείχνουν θάρρος γίνονται ἀνδρείοι, ἐνῶ ἄλλοι συνηθίζοντας να φοβούνται γίνονται δειλοὶ («ἐπιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρείοι οἱ δὲ δειλοὶ»),
- γ)** Σχετικὰ με τις ἐπιθυμίες («τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας»), ἄλλοι ἀκολουθώντας τὸν ἕναν τρόπο συμπεριφοράς τις ἀντιμετωπίζουν με σύνεση και ἐγκράτεια, ἐνῶ ἄλλοι ἀκολουθώντας τὸν ἄλλο τρόπο συμπεριφοράς ξεφεύγουν ἀπὸ τα ὅρια του μέτρου και γίνονται ἀκόλαστοι («οἱ μὲν γὰρ σώφρονες οἱ δὲ ἀκόλαστοι»),
- δ)** Σχετικὰ με ὅσα προξενοῦν οργή («τὰ περὶ τὰς ὀργάς»), ἄλλοι ἀκολουθώντας τὸν ἕναν τρόπο συμπεριφοράς τα ἀντιμετωπίζουν με πραότητα, ἐνῶ ἄλλοι ἀκολουθώντας τὴν ἀντίθετη συμπεριφορά γίνονται οργίλοι και ξεσποῦν («οἱ μὲν πρᾶοι οἱ δὲ ὀργίλοι»).

6. Ποιὸν περιορισμὸ θέτει στο κείμενο ὁ φιλόσοφος σχετικὰ με τις ἕξεις;

Απάντηση: Θέτει τὸν περιορισμὸ τῆς ποιότητας στις ἐνεργειές μας: «Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιάς ἀποδιδόναί».

Και σ' αὐτὸ το σημεῖο καθοριστικὸς εἶναι ὁ ρόλος τῆς ἐπανάληψης, που πρέπει να γίνεται με ποιότητα, ὡστε να προσδίδει τὴν ἀνάλογη ποιότητα και στα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Ἐπειδὴ ἡ ἕξις εἶναι οὐδέτερη ἔννοια, μπορεῖ να εἶναι καλὴ ἀλλὰ και κακὴ, ἡ ποιότητα του εθισμού που τὴν προκαλεῖ εἶναι καθοριστικὴ για τὴ δική της ποιότητα. Γι' αὐτὸ θεωρεῖ ἀναγκαῖο (**δεῖ**) ὁ Ἀριστοτέλης να φροντίζουμε για τὴν ποιότητα των ἐνεργειῶν που οδηγοῦν στην ἕξιν. Ὁ φιλόσοφος ἐπανέρχεται στην ἀποψή του ὅτι ἐνάρετες πράξεις λέγονται ὄχι μόνον αὐτές που μοιάζουν με τις πράξεις των ἐνάρετων ἀνθρώπων, ἀλλὰ αὐτές που γίνονται και με τὸν τρόπο που τις κάνουν οἱ ἐνάρετοὶ ἀνθρώποι. (Για τους ἀναγκαίους ὅρους ὡστε να χαρακτηριστεῖ μία πράξη ἐνάρετη βλέπε Ἐνότητα 2^η, Ἐνότητα 6^η και Ἐνότητα 10^η των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*.)

7. Να σχολιάσετε τὴν τελευταία περίοδο του κειμένου ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο και τὴ μορφή.

Απάντηση: Ὅπως και ὁ δάσκαλός του ὁ Πλάτωνας, ὁ Ἀριστοτέλης τόνισε και ξανατόνισε τὴ μεγάλη σημασία που ἔχει ἡ παιδεία και ἡ ἀγωγή για τὴν ἰδιωτικὴ (=προσωπικὴ) και για τὴ δημόσια (=κοινωνικὴ) ζωὴ του ἀτόμου. Και ὅλα αὐτά βέβαια, γιατί πίστευε πως με τὴν παιδεία και τὴν ἀγωγή, ἡ ὁποία ἐθίζει τὸ ἀτομο σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς, τὸ ἀτομο βοηθεῖται στην ἀπόκτηση τῆς ἀρετῆς που εἶναι προϋπόθεση για τὴν εὐδαιμονία του ἀτόμου και τῆς πόλεως. Δύο πράγματα αἰσθάνθηκε πως ἔπρεπε να τονίσει με ἰδιαίτερη ἔμφαση: α) τὴν πρωτεύουσα σημασία τῆς παιδείας και τῆς ἀγωγῆς, και β) ὅτι ὅσο πιο νωρὶς ἀρχίσει ἡ παιδεία και ἡ ἀγωγή, τόσο πιο πολλές θα εἶναι οἱ ἐλπίδες να ἀποδειχτοῦν αὐτές ἀποτελεσματικὲς και γόνιμες. Εἰδικότερα, ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι ὁ εθισμὸς και ἡ ἀπόκτηση μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας ἔχει πολὺ μεγάλη παιδαγωγικὴ ἀξία. Γι' αὐτὸ και εἰσάγει στην ἐνότητα αὐτὴ τὸ παιδαγωγικὸ του σχόλιο. Θεωρεῖ λοιπὸν, ὅτι ὁ ἀνθρώπος πρέπει να συνηθίζει ἀπὸ μικρὸς σε ἠθικὲς ἐνεργείες, για να φτάσει στην κατὰκτηση των ἠθικῶν ἀρετῶν. Μάλιστα, αὐτὴ ἡ διεργασία πρέπει να ξεκινήσει ἀπὸ πολὺ μικρὴ ἡλικία, γιατί τότε συντελεῖται ἡ διαμόρφωση τῆς ἠθικῆς του συνείδησης. Το φυσικὸ, οἰκογενειακὸ και κοινωνικὸ περιβάλλον του παιδιοῦ παίζει καθοριστικὸ ρόλο στη σωματικὴ, συναισθηματικὴ, ψυχικὴ και πνευματικὴ ἀνάπτυξή του. Ἐπιπλέον, ἐπειδὴ ἡ διαδικασία αὐτὴ ἀπαιτεῖ πολὺ χρόνο, κρίνεται σωστὸ να ξεκινήσει ὅσο γίνεται πιο νωρὶς. Οἱ παιδαγωγικὲς αὐτές ἀντιλήψεις του Ἀριστοτέλη συμφωνοῦν με τις σύγχρονες και φαίνεται ὅτι ἐπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση τῆς σύγχρονης ἀντιλήψης για τὴν ἀγωγή.

Παρόλο που ὁ λόγος του Ἀριστοτέλη εἶναι γενικὰ λιτός, στην τελευταία αὐτὴ περίοδο του κειμένου («**οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν**») ἐπιλέγει να συσσωρεύσει μια σειρά ἐκφραστικῶν

μέσων, προκειμένου να καταδείξει την εξαιρετικά μεγάλη σημασία του εθισμού στην ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών:

- **σχήμα επιδιόρθωσης:** «οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»
- **σχήμα λιτότητας:** «οὐ μικρὸν»
- **σχήμα ἄρσης - θέσης:** «οὐ μικρὸν ... ἀλλὰ πάμπολου»
- **υπερβολή:** «τὸ πᾶν»
- **ανιούσα κλιμάκωση:** «οὐ μικρὸν -> πάμπολου -> τὸ πᾶν»

8. Να εντοπίσετε τα εκφραστικά μέσα της ενότητας.

Απάντηση:

Αναλογίες

«οὕτω δὴ καὶ»

«ὁμοίως δὲ»

Αντιθέσεις: τονίζουν τους δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς

«**φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν**»

«οἱ μὲν **ἀνδρεῖοι** οἱ δὲ **δειλοὶ**»

«οἱ μὲν **σώφρονες** ... οἱ δ' **ἀκόλαστοι**»

«οἱ μὲν **πρᾶοι** ... οἱ δ' **ὀργίλοι**»

«οἱ μὲν **ἐκ τοῦ οὕτως** ≠ οἱ δὲ **ἐκ τοῦ οὕτως**»

Χιαστό σχήμα

«ἐθιζόμενοι **φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν** οἱ μὲν **ἀνδρεῖοι** οἱ δὲ **δειλοὶ**»

Σχήμα από κοινού

«γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι ... οἱ δὲ δειλοὶ (γινόμεθα)»

«οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι (γίνονται)»

«οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως (ἀναστρέφεσθαι)»

Σχήμα υπερβατό

«ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει»

Παρόλο που ο λόγος του Αριστοτέλη είναι γενικά λιτός, στην τελευταία περίοδο του κειμένου («οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν») επιλέγει να συσσωρεύσει μια σειρά εκφραστικών μέσων, προκειμένου να καταδείξει την εξαιρετικά μεγάλη σημασία του εθισμού στην ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών:

- **σχήμα επιδιόρθωσης:** «οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»
- **σχήμα λιτότητας:** «οὐ μικρὸν»
- **σχήμα ἄρσης – θέσης:** «οὐ μικρὸν ... ἀλλὰ πάμπολου»
- **υπερβολή:** «τὸ πᾶν»
- **ανιούσα κλιμάκωση:** «οὐ μικρὸν -> πάμπολου -> τὸ πᾶν»

Ενότητα 5

1. «Σημεῖον δὲ δεῖ ποιεῖσθαι τῶν ἕξεων τὴν ἐπιγινομένην ἡδονὴν ἢ λύπην τοῖς ἔργοις»: κουβεντιάστε μέσα στην τάξη για το κριτήριο που θέτει ο Αριστοτέλης προκειμένου να αποφανθεί κανείς αν έχουν πια οριστικά διαμορφωθεί οι «έξεις». Κάντε πιο συγκεκριμένη τη συζήτησή σας χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί και ο Αριστοτέλης. Στο τέλος δοκιμάστε να προσθέσετε και άλλα, δικά σας παραδείγματα.

Απάντηση: Για να στηρίξει λογικά ο φιλόσοφος τη θέση ότι τα ευχάριστα ή δυσάρεστα συναισθήματα αποδεικνύουν τη διαμόρφωση ἕξης, χρησιμοποιεί παραδείγματα, με τα οποία φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει ότι δεν είναι αρκετό να απέχει κανείς από τις σωματικές ηδονές για να δικαιούται τον χαρακτηρισμό του σώφρονα ανθρώπου. Τον χαρακτηρισμό αυτό θα τον δικαιούται, μόνο αν η αποχή από τις σωματικές ηδονές γίνεται για αυτόν πηγή ευχαρίστησης και χαράς. Κάτι παραπάνω: αν η αποχή από τις σωματικές ηδονές του προκαλεί λύπη και στενοχώρια, τότε –και παρά την αποχή του!– θα εξακολουθήσει να λέγεται = να είναι ακόλαστος. Το ίδιο στην περίπτωση της ανδρείας: ανδρείος είναι αυτός που υπομένει τα δεινά κι αυτό του προκαλεί χαρά ή, έστω, δεν του

προκαλεί λύπη. Γιατί, αν του προκαλεί λύπη, τότε δεν είναι ανδρείος, αλλά δειλός –και ας υπομένει τα δεινά! Ότι αυτό ήταν μια βαθιά πίστη του Αριστοτέλη το διαπιστώνουμε και από τη συχνότητα με την οποία την πρόβαλλε (αί κατ' ἀρετήν πράξεις εἰσὶν ἡδεῖαι). Ας δούμε όμως αναλυτικότερα αυτά τα παραδείγματα:

1^ο παράδειγμα («ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος ... ἀκόλαστος»): αν κανείς κρατιέται μακριά από τις σωματικές ηδονές και αυτό του προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα, τότε η αποχή του αυτή συνιστά μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι σώφρων, ενώ αν η αποχή αυτή του προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα, τότε δεν του έχει γίνει μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι ακόλαστος. Επομένως, δεν αρκεί να απέχει κανείς από τις σωματικές ηδονές για να χαρακτηρίζεται σώφρων. Τον χαρακτηρισμό αυτό τον δικαιούται, μόνο εάν η αποχή αυτή του προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα. Για να γίνει πιο κατανοητό το παράδειγμα, καλό είναι να διευκρινιστούν τα εξής:

- **«ἡδονή»:** είναι το ευχάριστο συναίσθημα, η ηθική ικανοποίηση, η ανώτερη ηδονή που ολοκληρώνει τον άνθρωπο και δεν προκαλείται από σωματικό ερέθισμα. Για το ευχάριστο συναίσθημα που προκαλείται από σωματικό ερέθισμα, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τον όρο «σωματικαὶ ἡδοναί».
- όταν ο Αριστοτέλης μιλά για αποχή από τις σωματικές ηδονές (**«ἀπεχόμενος τῶν σωματικῶν ἡδονῶν»**), δεν εννοεί την πλήρη αποχή από αυτές, αλλά την αποχή από τις υπερβολικές σωματικές ηδονές, την ἔμμετρη απόλαυσή τους. Η πλήρης αποχή είναι, κατά τον φιλόσοφο, κακία και αναισθητος αυτός που απέχει πλήρως από αυτές.
- **«λύπη»:** είναι το δυσάρεστο συναίσθημα.
- **«σώφρων»:** είναι αυτός που χρησιμοποιεί τη λογική του ώστε να ενεργεί σωστά, ο εγκρατής, αυτός που τηρεί το μέτρο. Η αποχή από τις σωματικές ηδονές τού προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα, γιατί μπορεί και επιβάλλεται σ' αυτές και αποδεικνύει στον εαυτό του την ισχυρή του θέληση.
- **«ἀκόλαστος»:** είναι αρχικά αυτός που δίνεται στις σωματικές ηδονές δίχως μέτρο. Στην ενότητα που εξετάζουμε ακόλαστος είναι αυτός που απέχει από τις σωματικές ηδονές, επιβάλλεται σ' αυτές, αλλά η αποχή αυτή του **προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα. Λυπάται, όταν δεν μπορεί να** ικανοποιήσει τις επιθυμίες του για απόλαυση των σωματικών ηδονών.

2^ο παράδειγμα («καὶ ὁ μὲν ὑπομένων ... δειλός»): αν κάποιος υπομένει τους κινδύνους της μάχης ή τις αντιξοότητες της ζωής και αυτό του προκαλεί ευχάριστα ή τουλάχιστον όχι δυσάρεστα συναισθήματα, τότε αυτό είναι πια μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι ανδρείος. Αν όμως υπομένει τους κινδύνους με δυσαρέσκεια, τότε το να υπομένει τους κινδύνους δεν του έχει γίνει ακόμη μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι δειλός. Σε τελική ανάλυση, αν η πράξη ανδρείας μας ευχαριστεί, αυτό δείχνει ότι μέσα μας έχει σχηματιστεί και σταθεροποιηθεί η ἔξις να πράττουμε ανδρεία. Αντίθετα, αν μας προκαλεί λύπη η πράξη μας, η λύπη αυτή δείχνει ότι η πράξη μας δεν είναι εκδήλωση ἔξεως, αλλά είναι αντίθετη με αυτή και την φθείρει.

Ας διευκρινίσουμε τώρα τους εξής όρους:

- **«ἀνδρείος»:** αισθάνεται ικανοποίηση, χαρά, όταν αντιμετωπίζει τα δεινά. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν νιώθει το συναίσθημα του φόβου, αλλά μπορεί και επιβάλλεται σ' αυτό και το ξεπερνά κι αυτό είναι στοιχείο της αρετής.
- **«δειλός»:** λυπάται, όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με τις δυσκολίες, και νιώθει υπερβολικό φόβο στην αντιμετώπιση των κινδύνων. Ο φόβος του υπερβαίνει τα όρια του μέτρου και δεν μπορεί να τον ξεπεράσει. Αυτό είναι στοιχείο της κακίας.

Άλλα παραδείγματα που θα μπορούσαν να αναφερθούν είναι τα εξής:

α) όταν κάποιος βιώνει ευχάριστα συναισθήματα κάνοντας μια δίκαιη πράξη, τότε είναι δίκαιος, ενώ, αν κάνουντας τη δίκαιη πράξη νιώθει δυσαρέσκεια, τότε είναι άδικος,

β) όταν πάλι κάποιος βιώνει ευχάριστα συναισθήματα δείχνοντας εντιμότητα στις συναλλαγές του με τους ανθρώπους, τότε είναι έντιμος, ενώ, αν νιώθει δυσαρέσκεια, είναι ανέντιμος,

γ) τέλος, αν κάποιος βιώνει ευχάριστα συναισθήματα βοηθώντας και προσφέροντας συμπαράσταση στους συνανθρώπους του, τότε είναι φιλόστοργος· αν, όμως, η προσφορά βοήθειας προς τους άλλους του προκαλεί συναισθήματα δυσαρέσκειας, τότε είναι ατομιστής.

Τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν προηγουμένως οδηγούν τον Αριστοτέλη στη διατύπωση του συμπεράσματός του, ότι η ηθική αρετή συνδέεται με τα ευχάριστα και τα δυσάρεστα συναισθήματα. Δεν αρκεί, λοιπόν, να κάνει κάποιος ηθικές πράξεις για να θεωρηθεί ότι έχει κατακτήσει τις ηθικές αρετές, αλλά και να βιώνει ευχάριστα συναισθήματα μέσα από αυτές. Αν οι πράξεις αυτές δεν προκαλούν χαρά αλλά είναι αποτέλεσμα επιβολής και καταναγκασμού και προκαλούν δυσάρεστα συναισθήματα, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ηθικά ενάρετος αυτός που τις πράττει. Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, δεν αναφέρεται στον συνεχή εσωτερικό αγώνα που απαιτείται για την κατάκτηση των ηθικών

αρετών, αλλά τονίζει ότι αυτές δημιουργούν ευχάριστα συναισθήματα στον ηθικό άνθρωπο. Η αρετή δηλαδή ρυθμίζει τα συναισθήματα της ηδονής και της λύπης στην ψυχή του ανθρώπου και θέτει μέτρο σε αυτά.

2. Θυμηθείτε ότι είχαμε παραπέμψει σ' αυτό το σημείο τη συζήτηση για την εναλλαγή πρώτου και τρίτου πληθυντικού προσώπου που είχαμε προσέξει στη δεύτερη ενότητα. Συζητήστε λοιπόν στην τάξη για το θέμα αυτό.

Απάντηση: Παρατηρούμε και σ' αυτή αλλά και σε άλλες ενότητες ότι, όταν ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε ανθρώπους (στους οποίους συμπεριλαμβάνει και τον εαυτό του), χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο. Συγκεκριμένα, στη 2^η ενότητα χρησιμοποιεί οχτώ ρήματα σε αυτό το πρόσωπο: «κομιζόμεθα», «ἀποδίδομεν», «ἐλάβομεν», «ἐχρησάμεθα», «ἔσχομεν», «λαμβάνομεν», «μανθάνομεν», «γινόμεθα». Στην ενότητα, πάλι, που βρισκόμαστε, χρησιμοποιεί σε α' πληθυντικό πρόσωπο τους τύπους «πράττομεν» και «ἀπεχόμεθα», ενώ και σε πολλά απαρέμφατα το εννοούμενο υποκείμενο είναι στο ίδιο πρόσωπο (πχ. «ἦχθαι», «χαίρειν», «λυπεῖσθαι»). Από την άλλη, όταν αναφέρεται στους οικοδόμους ή τους κιθαριστές, χρησιμοποιεί το γ' πληθυντικό πρόσωπο (π.χ. 2^η ενότητα: «οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταὶ (γίνονται)»). Η αλλαγή αυτή ίσως να οφείλεται στο ότι ο φιλόσοφος δεν είχε προσωπική επαφή με τις τέχνες και τους τεχνίτες.

Ωστόσο, μας προβληματίζει ότι στην 4^η και 6^η ενότητα εναλλάσσει τα πρόσωπα («γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι», «οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶσι γίνονται») ή χρησιμοποιεί γ' πληθυντικό εκεί που θα περιμέναμε α' πληθυντικό («ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται», ενώ θα περιμέναμε «ἀγαθοὶ ἄνθρωποι γινόμεθα»).

Από τα παραπάνω, λοιπόν, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η χρήση γ' προσώπου δεν αποτελεί συνειδητή επιλογή, αλλά χρησιμοποιείται μάλλον ασυναίσθητα και προσδίδεται μ' αυτό τον τρόπο ποικιλία στον λόγο. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη προέρχονται από προσωπικές του σημειώσεις, που χρησιμοποιούσε στις παραδόσεις των μαθημάτων του. Είναι, λοιπόν, εύλογο σ' αυτές τις σημειώσεις να έχουν παρεισφρήσει και στοιχεία του προφορικού λόγου.

Από την άλλη μπορούμε να υποστηρίξουμε σοβαρά ότι ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί το γ' πληθυντικό πρόσωπο, όταν πρόκειται για δεξιότητες που αφορούν τον καταμερισμό της εργασίας και συνεπώς οι δεξιότητες αυτές δεν είναι γνώρισμα όλων των ανθρώπων. Αντίθετα, χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο, όταν αναφέρεται στις ηθικές αρετές και συνεπώς σε γνωρίσματα που αφορούν όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως.

3. Δύο φορές πιο πάνω η λέξη ἔξις γράφτηκε μέσα σε εισαγωγικά. Γιατί;

Απάντηση: Με τη λέξη «ἔξις» ο Αριστοτέλης δηλώνει τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα, τους σταθερούς τρόπους συμπεριφοράς, που μπορεί να είναι καλοί ή κακοί, αρετές ή κακίες και που γίνονται κτήμα μέσω της επανάληψης κάποιων ενεργειών. Η σημασία της, λοιπόν, ως αριστοτελικού όρου δεν είναι ίδια στην αρχαία και στη νέα ελληνική. Συγκεκριμένα, στην αρχαία ελληνική σήμαινε το να κατέχει κανείς συνέχεια κάτι που έχει αποκτήσει. Στη νέα ελληνική πάλι η λέξη αποκτά ψυχολογικό περιεχόμενο και είναι η συνήθεια ως αποτέλεσμα επανάληψης, μάθησης ή συνεχούς επίδρασης του ίδιου παράγοντα. Κλείνεται, λοιπόν, σε εισαγωγικά, για να δηλωθεί από τους συγγραφείς του σχολικού εγχειριδίου ότι χρησιμοποιείται με την αριστοτελική σημασία.

4. Γράψε ένα σύντομο δοκίμιο (μιας ή δύο σελίδων) α) για να επεξηγήσεις το περιεχόμενο του πλατωνικού ορισμού της αγωγής, β) για να δηλώσεις τη συμφωνία ή τη διαφωνία σου (κάνοντας δηλαδή κάτι σαν αυτό που έκανε και ο Αριστοτέλης).

Απάντηση: Η πλατωνική διδασκαλία εκτίθεται στους *Νόμους* (653b - c). Τη διδασκαλία αυτή θυμήθηκε ο Αριστοτέλης, κάτι που δείχνει, φυσικά, τη μεγάλη τιμή που έτρεφε για αυτόν. Δεν δυσκολεύεται καθόλου να πει κανείς πως είναι, ίσως, ο πιο σημαντικός ορισμός της αγωγής –και είναι πολλοί, ως γνωστόν, οι ορισμοί που δοκιμάστηκαν ως σήμερα για την έννοια αυτή: «Η πιο σωστή παιδεία, η πιο σωστή αγωγή είναι αυτή που μας κάνει ικανούς να χαιρόμαστε με ό,τι αξίζει και να λυπούμαστε για ό,τι αξίζει»– και, φυσικά, οι μεγάλες ιδέες βρίσκονται στο στόμα ενός μεγάλου μάστορα του λόγου και την πιο δυνατή, την πιο επιγραμματική διατύπωση!

Ο Αριστοτέλης συμφωνεί με τον Πλάτωνα (στους *Νόμους*) και διατυπώνει κι ο ίδιος τη θέση ότι στη διαμόρφωση των μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας σημαντικό ρόλο παίζει η ορθή αγωγή και ιδιαίτερα από πολύ μικρή ηλικία. Το ανθρώπινο περιβάλλον του παιδιού (γονείς και δάσκαλοι), οφείλει

από νωρίς να επεμβαίνει, να καθοδηγεί, να του υποδεικνύει τις πράξεις για τις οποίες πρέπει να νιώθει ευχάριστα συναισθήματα και να το βοηθήσει να ασκηθεί σ' αυτές. Με την επιβράβευση των ηθικών πράξεων και την αποδοκιμασία των μη ηθικών πράξεων θα το βοηθήσει να επιδιώκει μόνο τις πρώτες, αφού μόνο αυτές θα του προσφέρουν τη χαρά της επιβράβευσης, συναίσθημα που προτιμά να αισθάνεται κάθε άνθρωπος. Ο φιλόσοφος επισημαίνει τον κεφαλιώδους σημασίας ρόλο που έχει η παιδεία στη διάπλαση του ήθους του ανθρώπου, η οποία πρέπει να παρέχεται από μικρή ηλικία. Προσδιορίζει την έναρξη της παιδευτικής αγωγής στην πολύ μικρή ηλικία «εὐθύς ἐκ νέων», δείχνοντας μάλλον τη μεγάλη σημασία που έχει η επίδραση των φορέων αγωγής στον αδιαμόρφωτο ακόμη άνθρωπο. Έτσι, θα επέλθει ο εθισμός σε ενάρετες - ηθικές πράξεις, ο οποίος θα συνεχιστεί και σε μεγαλύτερες ηλικίες, μέχρι να διαμορφωθούν τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα. Αν τώρα συγκρίναμε τις παιδαγωγικές αντιλήψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη με τη σύγχρονη παιδαγωγική, θα παρατηρούσαμε τα εξής:

- Η σύγχρονη παιδαγωγική αποδέχεται την άποψη ότι ο άνθρωπος πρέπει να διαπαιδαγωγείται από πολύ μικρή ηλικία. Επίσης, αναγνωρίζει την αξία και τη συμβολή της ηθικής επιβράβευσης.
- Διάσταση απόψεων μπορούμε να παρατηρήσουμε ως προς τον χαρακτήρα της αγωγής: η πλατωνική αγωγή έχει χαρακτήρα περισσότερο αυταρχικό. Οι φορείς αγωγής προσπαθούν να επιβάλουν στο παιδί τις δικές τους επιλογές και δεν το αφήνουν να ενεργήσει ελεύθερα. Αντίθετα, η σύγχρονη παιδαγωγική προωθεί την ελεύθερη και ενεργητική συμμετοχή του παιδιού στη διαδικασία της αγωγής. Αυτό πρέπει να αφήνεται να αναπτύξει ελεύθερα την προσωπικότητά του, να κάνει τις επιλογές του, να αναλαμβάνει την ευθύνη τους και να μαθαίνει μέσα από τα λάθη του. Ο ρόλος των φορέων αγωγής είναι να το καθοδηγήσουν και να το προστατέψουν από σημαντικές παρεκτροπές χωρίς να επιβάλουν συμπεριφορές.

5. Με βάση ποιο κριτήριο θεωρεί ο Αριστοτέλης ότι διαμορφώνονται τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας; Πώς το αποδεικνύει και σε ποιο συμπέρασμα καταλήγει;

Απάντηση: Η «ἔξις» είναι το τέλος μιας πορείας εθισμού και σημαίνει ότι ο άνθρωπος έχει αποκτήσει με τον εθισμό μόνιμα γνωρίσματα. Κριτήριο ότι συντελέστηκε η πορεία εθισμού και κρυσταλλώθηκε σε ἔξις είναι τα ευχάριστα ή δυσάρεστα συναισθήματα που προκαλεί η επιτέλεση των πράξεων στον άνθρωπο. Χρειάζεται ωστόσο να διευκρινίσουμε προκαταρκτικά το περιεχόμενο με το οποίο χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης τις έννοιες της ἡδονής και της λύπης. Μπορούμε να πούμε ότι ο φιλόσοφος διακρίνει την ἡδονή σε «καλή» και «κακή» ή σε ανώτερη και κατώτερη αντίστοιχα. Η «καλή ή ανώτερη ἡδονή» συνδέεται με την εγκράτεια και την αποχή του ανθρώπου από την «κακή ή κατώτερη ἡδονή». Η λύπη μπορεί να προκύπτει από την αδυναμία ή την απροθυμία του ανθρώπου να αποφύγει την «κακή ή κατώτερη ἡδονή» και να υποβάλει τον εαυτό του στη δοκιμασία της εγκράτειας.

Στην προσπάθειά του να γίνει κάτοχος της αρετής ο άνθρωπος έχει συνεχώς ανάγκη από επιβεβαιώσεις για την ορθότητα των ενεργειών του, για την ορθότητα γενικά της πορείας του. Ποιος ή τι θα τον βεβαιώσει ότι πορεύεται στον δρόμο που θα τον οδηγήσει στην αρετή και όχι ενδεχομένως στον δρόμο που θα τον οδηγήσει στο αντίθετο της στην κακία; Ο Αριστοτέλης διατυπώνει τη θέση ότι τα ευχάριστα ή δυσάρεστα συναισθήματα που συνοδεύουν τις πράξεις μας αποτελούν το κριτήριο ότι έχουν διαμορφωθεί μέσα μας τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Για να αποδείξει τη θέση αυτή χρησιμοποιεί τα ακόλουθα παραδείγματα:

1^ο παράδειγμα («ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος ... ἀκόλαστος»): αν κανείς κρατιέται μακριά από τις σωματικές ἡδονές και αυτό του προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα, τότε η αποχή του αυτή συνιστά μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι σώφρων, ενώ αν η αποχή αυτή του προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα, τότε δεν του έχει γίνει μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι ακόλαστος. Επομένως, δεν αρκεί να απέχει κανείς από τις σωματικές ἡδονές για να χαρακτηρίζεται σώφρων. Τον χαρακτηρισμό αυτό τον δικαιούται, μόνο εάν η αποχή αυτή του προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα. Για να γίνει πιο κατανοητό το παράδειγμα, καλό είναι να διευκρινιστούν τα εξής:

- **«ἡδονή»:** είναι το ευχάριστο συναίσθημα, η ηθική ικανοποίηση, η ανώτερη ἡδονή που ολοκληρώνει τον άνθρωπο και δεν προκαλείται από σωματικό ερέθισμα. Για το ευχάριστο συναίσθημα που προκαλείται από σωματικό ερέθισμα, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τον όρο «σωματικαὶ ἡδοναί».
- όταν ο Αριστοτέλης μιλά για αποχή από τις σωματικές ἡδονές (**«ἀπεχόμενος τῶν σωματικῶν ἡδονῶν»**), δεν εννοεί την πλήρη αποχή από αυτές, αλλά την αποχή από τις υπερβολικές σωματικές ἡδονές, την ἔμμετρη απόλαυσή τους. Η πλήρης αποχή είναι, κατά τον φιλόσοφο, κακία και αναισθητος αυτός που απέχει πλήρως από αυτές.

- **«λύπη»:** είναι το δυσάρεστο συναίσθημα.
- **«σώφρων»:** είναι αυτός που χρησιμοποιεί τη λογική του ώστε να ενεργεί σωστά, ο εγκρατής, αυτός που τηρεί το μέτρο. Η αποχή από τις σωματικές ηδονές τού προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα, γιατί μπορεί και επιβάλλεται σ' αυτές και αποδεικνύει στον εαυτό του την ισχυρή του θέληση.
- **«ἀκόλαστος»:** είναι αρχικά αυτός που δίνεται στις σωματικές ηδονές δίχως μέτρο. Στην ενότητα που εξετάζουμε ἀκόλαστος είναι αυτός που απέχει από τις σωματικές ηδονές, επιβάλλεται σ' αυτές, αλλά η αποχή αυτή του **προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα. Λυπάται, όταν δεν μπορεί να** ικανοποιήσει τις επιθυμίες του για απόλαυση των σωματικών ηδονών.

2^ο παράδειγμα («καὶ ὁ μὲν ὑπομένων ... δειλός»): αν κάποιος υπομένει τους κινδύνους της μάχης ή τις αντιξοότητες της ζωής και αυτό του προκαλεί ευχάριστα ή τουλάχιστον όχι δυσάρεστα συναισθήματα, τότε αυτό είναι πια μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι ανδρείος. Αν όμως υπομένει τους κινδύνους με δυσαρέσκεια, τότε το να υπομένει τους κινδύνους δεν του έχει γίνει ακόμη μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι δειλός. Σε τελική ανάλυση, αν η πράξη ανδρείας μας ευχαριστεί, αυτό δείχνει ότι μέσα μας έχει σχηματιστεί και σταθεροποιηθεί η ἔξις να πράττουμε ανδρεία. Αντίθετα, αν μας προκαλεί λύπη η πράξη μας, η λύπη αυτή δείχνει ότι η πράξη μας δεν είναι εκδήλωση ἔξεως, αλλά είναι αντίθετη με αυτή και την φθείρει.

Ας διευκρινίσουμε τώρα τους εξής όρους:

- **«άνδρείος»:** αισθάνεται ικανοποίηση, χαρά, όταν αντιμετωπίζει τα δεινά. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν νιώθει το συναίσθημα του φόβου, αλλά μπορεί και επιβάλλεται σ' αυτό και το ξεπερνά κι αυτό είναι στοιχείο της αρετής.
- **«δειλός»:** λυπάται, όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με τις δυσκολίες, και νιώθει υπερβολικό φόβο στην αντιμετώπιση των κινδύνων. Ο φόβος του υπερβαίνει τα όρια του μέτρου και δεν μπορεί να τον ξεπεράσει. Αυτό είναι στοιχείο της κακίας.

Άλλα παραδείγματα που θα μπορούσαν να αναφερθούν είναι τα εξής:

- α) όταν κάποιος βιώνει ευχάριστα συναισθήματα κάνοντας μια δίκαιη πράξη, τότε είναι δίκαιος, ενώ, αν κάνοντας τη δίκαιη πράξη νιώθει δυσαρέσκεια, τότε είναι άδικος,
- β) όταν πάλι κάποιος βιώνει ευχάριστα συναισθήματα δείχνοντας εντιμότητα στις συναλλαγές του με τους ανθρώπους, τότε είναι έντιμος, ενώ, αν νιώθει δυσαρέσκεια, είναι ανέντιμος,
- γ) τέλος, αν κάποιος βιώνει ευχάριστα συναισθήματα βοηθώντας και προσφέροντας συμπαράσταση στους συνανθρώπους του, τότε είναι φιλόανθρωπος· αν, όμως, η προσφορά βοήθειας προς τους άλλους του προκαλεί συναισθήματα δυσαρέσκειας, τότε είναι ατομιστής.

Τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν προηγουμένως οδηγούν τον Αριστοτέλη στη διατύπωση του συμπεράσματός του, ότι η ηθική αρετή συνδέεται με τα ευχάριστα και τα δυσάρεστα συναισθήματα. Δεν αρκεί, λοιπόν, να κάνει κάποιος ηθικές πράξεις για να θεωρηθεί ότι έχει κατακτήσει τις ηθικές αρετές, αλλά και να βιώνει ευχάριστα συναισθήματα μέσα από αυτές. Αν οι πράξεις αυτές δεν προκαλούν χαρά αλλά είναι αποτέλεσμα επιβολής και καταναγκασμού και προκαλούν δυσάρεστα συναισθήματα, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ηθικά ενάρετος αυτός που τις πράττει. Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, δεν αναφέρεται στον συνεχή εσωτερικό αγώνα που απαιτείται για την κατάκτηση των ηθικών αρετών, αλλά τονίζει ότι αυτές δημιουργούν ευχάριστα συναισθήματα στον ηθικό άνθρωπο. Η αρετή δηλαδή ρυθμίζει τα συναισθήματα της ηδονής και της λύπης στην ψυχή του ανθρώπου και θέτει μέτρο σε αυτά.

6. Παρουσιάστε διαγραμματικά την επιτέλεση μιας ηθικής πράξης με τα συναισθήματα που βιώνουν αυτοί που έχουν κατακτήσει ως ἔξιιν τις ηθικές αρετές και αυτοί που δεν τις έχουν κατακτήσει ως ἔξιιν.

Απάντηση:

- **Όσοι κατέκτησαν ως ἔξιιν τις ηθικές αρετές**
 - βιώνουν ευχάριστα συναισθήματα με την εκτέλεση μιας ηθικής πράξης και γι' αυτό τις επιδιώκουν,
 - βιώνουν δυσάρεστα συναισθήματα με την εκτέλεση μιας μη ηθικής πράξης (η άποψη αυτή αφήνεται να εννοηθεί από τα συμφραζόμενα)
- **Όσοι δεν κατέκτησαν ως ἔξιιν τις ηθικές αρετές**
 - βιώνουν δυσάρεστα συναισθήματα με την εκτέλεση μιας ηθικής πράξης και γι' αυτό τις αποφεύγουν
 - βιώνουν ευχάριστα συναισθήματα με την εκτέλεση μιας μη ηθικής πράξης.

7. Τι χαρακτήρα δίνει στην αρετή ο Αριστοτέλης και πώς αυτός διαφαίνεται μέσα στο κείμενο;

Απάντηση: Για άλλη μια φορά στο κείμενο του Αριστοτέλη διαφαίνεται η κοινωνική διάσταση της αρετής, καθώς η πόλη (μέσω των νομοθετών), αλλά και η οικογένεια και το στενό κοινωνικό περιβάλλον είναι αυτοί που έχουν την ευθύνη για την κατάκτηση της ηθικής αρετής από τους ανθρώπους. Η αρετή, λοιπόν, έχει κοινωνικό χαρακτήρα, επειδή:

- οι πράξεις μας συντελούνται μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον και έχουν αντίκτυπο στον κοινωνικό περίγυρο,
- ο κοινωνικός περίγυρος προσδιορίζει το πόσο ηθικές είναι οι πράξεις μας και μας αποδίδει ηθικούς χαρακτηρισμούς σύμφωνα με αυτές,
- κάθε κοινωνία - πολιτεία αξιολογεί ποιες πράξεις είναι ηθικές και μας υποχρεώνει με την παιδεία και την αγωγή να τις ακολουθήσουμε.

8. Ποια παιδεία θεωρεί «όρθη» ο Αριστοτέλης και πώς αυτή συνδέεται με τη διαμόρφωση των μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας;

Απάντηση: Η πλατωνική διδασκαλία εκτίθεται στους Νόμους (653b - c). Τη διδασκαλία αυτή θυμήθηκε ο Αριστοτέλης, κάτι που δείχνει, φυσικά, τη μεγάλη τιμή που έτρεφε για τον Πλάτωνα. Δεν δυσκολεύεται καθόλου να πει κανείς πως είναι, ίσως, ο πιο σημαντικός ορισμός της αγωγής –και είναι πολλοί, ως γνωστόν, οι ορισμοί που δοκιμάστηκαν ως σήμερα για την έννοια αυτή: «Η πιο σωστή παιδεία, η πιο σωστή αγωγή είναι αυτή που μας κάνει ικανούς να χαιρόμαστε με ό,τι αξίζει και να λυπούμαστε για ό,τι αξίζει»– και, φυσικά, οι μεγάλες ιδέες βρίσκονται στο στόμα ενός μεγάλου μάστορα του λόγου και την πιο δυνατή, την πιο επιγραμματική διατύπωση!

Ο Αριστοτέλης συμφωνεί με τον Πλάτωνα (στους *Νόμους*) και διατυπώνει κι ο ίδιος τη θέση ότι στη διαμόρφωση των μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας σημαντικό ρόλο παίζει η ορθή αγωγή και ιδιαίτερα από πολύ μικρή ηλικία. Το ανθρώπινο περιβάλλον του παιδιού (γονείς και δάσκαλοι), οφείλει από νωρίς να επεμβαίνει, να καθοδηγεί, να του υποδεικνύει τις πράξεις για τις οποίες πρέπει ναιώθει ευχάριστα συναισθήματα και να το βοηθήσει να ασκηθεί σ' αυτές. Με την επιβράβευση των ηθικών πράξεων και την αποδοκιμασία των μη ηθικών πράξεων θα το βοηθήσει να επιδιώκει μόνο τις πρώτες, αφού μόνο αυτές θα του προσφέρουν τη χαρά της επιβράβευσης, συναίσθημα που προτιμά να αισθάνεται κάθε άνθρωπος. Ο φιλόσοφος επισημαίνει τον κεφαλιώδους σημασίας ρόλο που έχει η παιδεία στη διάπλαση του ήθους του ανθρώπου, η οποία πρέπει να παρέχεται από μικρή ηλικία. Προσδιορίζει την έναρξη της παιδευτικής αγωγής στην πολύ μικρή ηλικία «εϋθύς ἐκ νέων», δείχνοντας μάλλον τη μεγάλη σημασία που έχει η επίδραση των φορέων αγωγής στον αδιαμόρφωτο ακόμη άνθρωπο. Έτσι, θα επέλθει ο εθισμός σε ενάρετες - ηθικές πράξεις, ο οποίος θα συνεχιστεί και σε μεγαλύτερες ηλικίες, μέχρι να διαμορφωθούν τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα.

Ενότητα 6

1. Πρόσεξε ότι η λέξη «ἀρετή» είναι για τον Αριστοτέλη μια λέξη που δεν προορίζεται μόνο για τον άνθρωπο. Ταιριάζει – είναι σαν να μας λέει – και για τα έμψυχα και για τα άψυχα πράγματα (αυτό θα πει ότι μπορεί να χρησιμοποιείται και για τα ζώα). Με αυτό το γενικό νόημα, ποιο είναι το περιεχόμενο της λέξης «ἀρετή»; (Τόνισε τα δύο κύρια στοιχεία που διακρίνει στην έννοια «ἀρετή κάθε πράγματος», άρα και του ανθρώπου, ο Αριστοτέλης). (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 167)

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης προσδίδει στον όρο «ἀρετή» ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο. Δεν της αποδίδει καθαρά ηθικό περιεχόμενο (όπως ο Πλάτωνας), αλλά της αποδίδει το περιεχόμενο με το οποίο απαντάται και σε παλαιότερα αρχαιοελληνικά κείμενα, της οποιασδήποτε θετικής ικανότητας ή ιδιότητας που υπάρχει σε μεγάλο βαθμό. Συνώνυμά της μπορούν να θεωρηθούν η υπεροχή, η ανωτερότητα, το προτέρημα, η αξία. Έτσι, η έννοια αυτή μπορεί να αποδοθεί τόσο στα άψυχα και στα ζώα όσο και στον άνθρωπο. Για τον Αριστοτέλη, λοιπόν, τα γνωρίσματα της αρετής είναι:

α) να κάνει τον άνθρωπο ή το ζώο ή το πράγμα που την έχει, να βρίσκεται στην τέλεια κατάστασή του και

β) να τον/το βοηθά να εκτελεί με σωστό τρόπο το έργο για το οποίο είναι προορισμένος/ο από τη φύση.

Συνεπώς, ο Αριστοτέλης επεκτείνει το περιεχόμενο της αρετής στον κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο.

2. Πώς συσχετίζονται οι αρετές με τις έξεις και γιατί δεν αρκεί ο χαρακτηρισμός έξεις όταν μιλάμε για τις αρετές;

Απάντηση: Οι έξεις είναι αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενων ενεργειών και η ποιότητά τους εξαρτάται από την ποιότητα των ενεργειών μας. Άρα, δεν αρκεί να χαρακτηρίζουμε τις αρετές έξεις, αφού αυτές διακρίνονται σε καλές και κακές, αλλά να βρούμε το ιδιαίτερο εκείνο γνώρισμα, την ειδοποιό διαφορά που τις διαφοροποιεί από τις άλλες έξεις.

Για τον Αριστοτέλη, λοιπόν, η ειδοποιός διαφορά που κάνει μια έξη αρετή είναι:

α) να κάνει τον άνθρωπο ή το ζώο ή το πράγμα που την έχει, να βρίσκεται στην τέλεια κατάστασή του και

β) να τον / το βοηθά να εκτελεί με σωστό τρόπο το έργο για το οποίο είναι προορισμένος / ο από τη φύση.

3. Παρουσιάστε τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης για να κάνει πιο κατανοητά τα γνωρίσματα που διαφοροποιούν την αρετή από τις άλλες έξεις.

Απάντηση: Για να αποδείξει ο Αριστοτέλης τη θέση του που αφορά τα γνωρίσματα που διαφοροποιούν την αρετή από τις άλλες έξεις, θα στηριχτεί για άλλη μια φορά στην επαγωγή. Έτσι, θα χρησιμοποιήσει δύο παραδείγματα: το ένα σχετίζεται με τα όργανα του σώματος και το άλλο με τα ζώα.

1^ο παράδειγμα: η αρετή του ματιού είναι η ιδιότητα που κάνει και το μάτι τέλει και το βοηθά να εκτελεί σωστά το έργο για το οποίο είναι προορισμένο από τη φύση, δηλαδή να βλέπει καλά.

2^ο παράδειγμα: η αρετή του αλόγου είναι η ιδιότητα που και το άλογο το κάνει σπουδαίο και το βοηθά να εκτελεί σωστά το έργο για το οποίο είναι προορισμένο από τη φύση, δηλαδή το κάνει ικανό να τρέχει, να κουβαλά τον αναβάτη και να αντιμετωπίζει τους εχθρούς.

Αφού ο Αριστοτέλης είδε πώς εφαρμόζονται τα γνωρίσματα της αρετής στα άψυχα και στα ζώα, οδηγείται τώρα συμπερασματικά (με τη λέξη «δή») και στον άνθρωπο. Η αρετή, λοιπόν, του ανθρώπου κάνει τον άνθρωπο αγαθό και τον βοηθά να επιτελέσει σωστά το έργο για το οποίο είναι προορισμένος από τη φύση. Για την περίπτωση του ανθρώπου το επίθετο «**άγαθος**» παίρνει τη θέση του «σπουδαίος», γιατί **εδώ πια έχουμε να κάνουμε με την ηθική αρετή.**

4. Ποιο νόημα δίνει ο Αριστοτέλης στον όρο «άρετή» στην 6^η ενότητα;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης προσδίδει στον όρο «άρετή» ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο. Δεν της αποδίδει καθαρά ηθικό περιεχόμενο, αλλά είναι οποιαδήποτε θετική ικανότητα ή ιδιότητα που υπάρχει σε μεγάλο βαθμό. Συνώνυμά της μπορούν να θεωρηθούν η υπεροχή, η ανωτερότητα, το προτέρημα. Έτσι, η έννοια αυτή μπορεί να αποδοθεί τόσο στα άψυχα και στα ζώα όσο και στον άνθρωπο.

5. Τι γνωρίζετε για τον αριστοτελικό όρο «τέλος» και για την «τελεολογική αντίληψη»;

Απάντηση: Δύο θεμελιώδεις ιδέες του Αριστοτέλη πρέπει να τις έχει συνεχώς παρούσες στο μυαλό του, για να παρακολουθήσει σωστά τον γενικότερο στοχασμό του μεγάλου φιλοσόφου: **α)** Σε διάκριση με τα έργα τέχνης που είναι έργα των ανθρώπων, κάθε δημιουργήμα της φύσης (πιο συγκεκριμένα κάθε ζωντανό ον) έχει μέσα στον ίδιο του τον εαυτό αυτό που ο Αριστοτέλης ονομάζει αρχή κινήσεως (= αρχή της αύξησής του). Αυτό θα πει πως από τη στιγμή που θα γεννηθεί κάτι από τη φύση, αρχίζει σε αυτό μια ορισμένη διαδικασία που, αν δεν εμποδιστεί από έξω, θα ακολουθήσει μια από πριν καθορισμένη πορεία. Η πορεία αυτή θα το οδηγήσει στο τέλος του (= τελείωσή του). Πολλά βέβαια μπορούν να συμβούν καθ' οδόν ώστε το φυσικό αυτό ον να μη φτάσει ποτέ στο τέλος του. Αυτό όμως δεν σημαίνει απολύτως τίποτε ως προς το τέλος που έχει οριστεί για αυτό το ον. **β)** Αξεχώριστη με την έννοια του τέλους είναι στον Αριστοτέλη η ιδέα ότι καθετί που δημιουργείται από τη φύση, έχει να επιτελέσει ένα συγκεκριμένο **έργον**: η φύση δεν δημιουργεί τίποτε μάταια. Βασική αντίληψη του Αριστοτέλη είναι ότι «ή φύσις οὐδὲν ποιεῖ μάτην» (= η φύση τίποτα δεν κάνει μάταια, χωρίς λόγο). Αυτό σημαίνει ότι η «φύσις» ανέθεσε, κατά τον Αριστοτέλη, σε καθετί σ' αυτό τον κόσμο ένα «έργον», έναν συγκεκριμένο προορισμό. Όταν επιτελεστεί αυτό το έργο, τότε το ον φτάνει στο τέλος, στην τελειοποίησή του, στην επίτευξη του σκοπού ύπαρξής του (**τελεολογική αντίληψη**).

Υπάρχει, λοιπόν «έργον» του οφθαλμού, «έργον» του ίππου, «έργον» του ανθρώπου, «έργον» του χεριού και «έργον» του ποδιού. Σε άλλο σημείο στα *Ἠθικά Νικομάχεια* ο Αριστοτέλης θα μιλήσει

για το «ἔργον» που επιτελεί ο κάθε επιμέρους «τεχνίτης» (αθλητής, αγαματοποιός, κιθαριστής), παράλληλα με το «ἔργον» του ανθρώπου, που είναι «ψυχῆς ἐνέργεια κατὰ λόγον ἢ μὴ ἄνευ λόγου», όπως αναφέρεται και σε σχόλιο του σχολικού μας βιβλίου.

6. Τι νόημα δίνει στον λόγο του Αριστοτέλη η χρήση της υποθετικής πρότασης («Εἰ δὴ ...») και της δυνατικής ευκτικής («ἂν εἴη»);

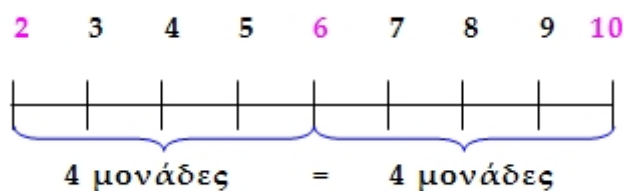
Απάντηση: Ο Αριστοτέλης επιλέγει να αναφερθεί στην περίπτωση του ανθρώπου κάνοντας χρήση μιας **υποθετικής πρότασης** («Εἰ δὴ ...») που έχει ως απόδοση τη **δυνατική ευκτική** «ἂν εἴη». Τα δύο αυτά στοιχεία προδίδουν μετριοπάθεια, διαλλακτικότητα και λόγο επιστημονικό. Ο φιλόσοφος δεν έχει διάθεση να επιβάλλει τις θέσεις του· αντίθετα, φαίνεται να είναι πρόθυμος να τις συζητήσει περαιτέρω, να τις συμπληρώσει ή ακόμα και να τις αναθεωρήσει.

Γίνεται σαφές ότι στην ειδική περίπτωση του ανθρώπου η αρετή αποκτά ηθικό περιεχόμενο, και δηλώνει ενδεχομένως («ἂν εἴη») την ἕξι με την οποία ο άνθρωπος γίνεται αγαθός και οδηγείται στην επιτέλεση ηθικών πράξεων. Ο Αριστοτέλης καταλήγει μέσω ενός υποθετικού συλλογισμού σε συμπέρασμα, αποφεύγοντας τη χρήση συμπερασματικής πρότασης, που δηλώνει αποκρουστικώς ἀποψη. Το γεγονός μάλιστα ότι στην απόδοση του υποθετικού λόγου χρησιμοποιεί δυνατική ευκτική, εκφράζει, αν μη τι άλλο, τουλάχιστον τη διαλεκτικότητά του, καθώς αφήνει περιθώρια για διερεύνηση αυτών των θεμάτων, χωρίς δηλαδή δογματισμό και αξιωματικό ύφος, που δεν προσιδιάζουν στον επιστημονικό λόγο, ο οποίος από τη φύση του μακροπρόθεσμα επιδέχεται διάψευση. Το ύφος του λοιπόν δεν είναι εγκεφαλικό και αυστηρό· σε συνδυασμό με κριτήρια ανιχνευτικά της απολυτότητας των ερευνητικών πορισμάτων διαπιστώνουμε πως διακρίνεται από μια υπόρρητη πρόταση συνδιερεύνησης της προβληματικής, συνδυασμένη με τη νοηματική διαφάνεια, την οποία επικουρεί η χρήση πολλών παραδειγμάτων, παρμένων από την καθημερινότητα της εποχής του.

Ενότητα 7

1. «εἰ τὰ δέκα πολλὰ τὰ δὲ δύο ὀλίγα, τὰ ἕξ μέσα λαμβάνουσι κατὰ τὸ πρᾶγμα»: Εξήγησε με ένα σχῆμα το αριθμητικό μέσον που περιγράφεται εδώ. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 170)

Απάντηση: Το παράδειγμα που αναφέρεται στο **αντικειμενικό μέσο** είναι **αριθμητικό**. Αν πάρουμε μια σειρά αριθμών από το 2 έως το 10, το δύο είναι το λίγο, το 10 είναι το πολύ, ενώ μέσο είναι το 6, γιατί, σύμφωνα με τις διδασκαλίες της αριθμητικής, απέχει ἴση απόσταση, 4 δηλαδή μονάδες, τόσο από το 2 όσο και από το 10, από τα δύο δηλαδή άκρα. Σ' αυτή δηλαδή την περίπτωση το κριτήριο προσδιορισμού του μέσου είναι **ποσοτικό**.

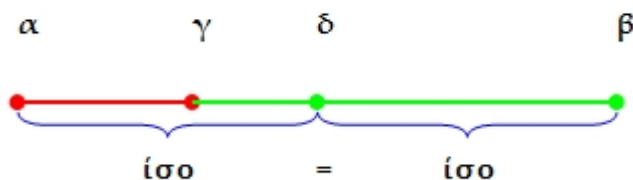
2. Ο Αριστοτέλης δεν είχε ακόμη στη διάθεσή του τις τόσο σημαντικές για τον δικό μας λόγο λέξεις **αντικειμενικός** και **υποκειμενικός**, βρέθηκε όμως αυτή τη στιγμή στην ανάγκη να εκφράσει τις δύο αυτές έννοιες. Μπροστά σε ανάλογο πρόβλημα ο Αριστοτέλης βρέθηκε πολλές φορές στη διάρκεια των επιστημονικών του ενασχολήσεων, εφόσον ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε με κάποιους επιστημονικούς κλάδους ή πρώτος αυτός αντιμετώπισε με έναν καινούριο, σε σχέση με τους παλιότερους στοχαστές, τρόπο κάποιους τομείς της ανθρώπινης σκέψης και γνώσης. Ο κάθε όμως επιστήμονας, όταν κατά τη διάρκεια των ερευνών του βρίσκεται στην ανάγκη να εκφράσει με λόγο τις ιδέες του, δεν έχει βέβαια πρόχειρες και εύκολες τις λύσεις· μερικές μάλιστα φορές χρειάζεται να κάνει και περισσότερες από μία δοκιμές ώσπου να καταλήξει (αν καταλήξει!) σε κάτι οριστικό. Συνέβη, νομίζεις, το ίδιο και με τον Αριστοτέλη στην περίπτωση που μας απασχολεί; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 170)

Απάντηση: Σ' αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι **οι όροι «αντικειμενικός» και «υποκειμενικός»** δεν υπήρχαν την εποχή του Αριστοτέλη και **ήταν δικές του επινοήσεις**. Είναι αλήθεια ότι πολύ συχνά οι επιστήμονες κατά τη διάρκεια της επιστημονικής έρευνας βρίσκονται αντιμέτωποι με την ανάγκη να εκφράσουν με τις κατάλληλες λέξεις τις νέες ιδέες ή επιστημονικές τους συλλήψεις. Αυτό αποτελεί μια δύσκολη διαδικασία και οι επιλογές τους είναι δύο: ή να επινοήσουν καινούριες λέξεις ή να χρησιμοποιήσουν ήδη υπάρχουσες με διαφορετικό νοηματικό περιεχόμενο. Έτσι, βλέπουμε ότι και ο Αριστοτέλης, για να πλησιάσει στον προσδιορισμό των εννοιών αυτών, χρησιμοποίησε τον όρο «κατ' αυτό τὸ πρᾶγμα» για την έννοια της αντικειμενικότητας και τον όρο «πρὸς ἡμᾶς» για τον όρο της υποκειμενικότητας.

3. Ποια έννοια προσπαθεί να προσδιορίσει ο Αριστοτέλης σ' αυτή την ενότητα και με ποια κριτήρια γίνεται αυτό;

Απάντηση: Στόχος του Αριστοτέλη σ' αυτή την ενότητα είναι να αποδείξει ότι η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας. Γι' αυτό, λοιπόν, πρέπει πρώτα να προσδιορίσει την έννοια της μεσότητας, για να καταλήξει έπειτα στον συσχετισμό της με την ηθική αρετή.

Αν, λοιπόν, πάρουμε ένα μέγεθος **αβ** που μπορεί να διαιρεθεί επ' άπειρον, μπορούμε, όπως διδάσκει ο Αριστοτέλης, να χωρίσουμε ένα κομμάτι **γβ**, ένα κομμάτι **αγ** και ένα κομμάτι **αδ**. Το **γβ** είναι κομμάτι μεγαλύτερο από το **αγ** («τὸ μὲν πλείον»), το **αγ** είναι μικρότερο από το **γβ** («τὸ δ' ἔλαττον») και το **αδ** είναι ένα κομμάτι ίσο με το **δβ** («τὸ δ' ἴσον»). **Μέσον**, λοιπόν, δεν είναι ούτε το μεγαλύτερο ούτε το μικρότερο κομμάτι αλλά το σημείο που χωρίζει δύο ίσα μέρη. Σχηματικά το μέσον μπορεί να αποδοθεί ως εξής:

Το μέσον, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, μπορεί να προσδιοριστεί με βάση δύο κριτήρια: τα αντικειμενικά και τα υποκειμενικά.

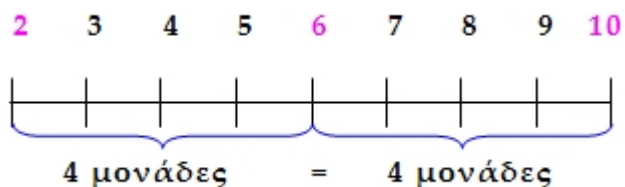
α) Μέσον με βάση τα αντικειμενικά κριτήρια («κατ' αυτό τὸ πρᾶγμα»): το μέσο αυτό σχετίζεται με τα ίδια τα πράγματα. Είναι αυτό που ισαπέχει από τα δύο άκρα του πράγματος. Θεωρείται αντικειμενικό, γιατί απορρέει από παρατηρήσεις και μετρήσεις, από επιστημονική δηλαδή γνώση, και γι' αυτό είναι ένα και αποδεκτό από όλους.

β) Μέσον με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια («πρὸς ἡμᾶς»): το μέσον αυτό δεν είναι ούτε πάρα πολύ, ούτε πολύ λίγο, ούτε είναι ένα για όλους. Είναι σχετικό και ο προσδιορισμός του εξαρτάται από τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος με τη χρήση της λογικής μπορεί να συνεκτιμά διάφορους αστάθμητους και μεταβλητούς παράγοντες, όπως τις ιδιαίτερες ανάγκες του, τις περιστάσεις, την εποχή, τον τόπο, τα κοινωνικά πρότυπα κτλ.

4. Ποια παραδείγματα χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης προκειμένου να διασαφηνίσει το αντικειμενικό και το υποκειμενικό μέσον;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης, προκειμένου να κάνει κατανοητά τα κριτήρια προσδιορισμού της έννοιας της μεσότητας, θα δώσει δύο **παραδείγματα** ακολουθώντας **επαγωγικό συλλογισμό**.

α) Το παράδειγμα που αναφέρεται στο **αντικειμενικό μέσο** είναι **αριθμητικό**. Αν πάρουμε μια σειρά αριθμών από το 2 έως το 10, το δύο είναι το λίγο, το 10 είναι το πολύ, ενώ μέσο είναι το 6, γιατί, σύμφωνα με τις διδασκαλίες της αριθμητικής, απέχει ίση απόσταση, 4 δηλαδή μονάδες, τόσο από το 2 όσο και από το 10, από τα δύο δηλαδή άκρα. Σ' αυτή δηλαδή την περίπτωση το κριτήριο προσδιορισμού του μέσου είναι **ποσοτικό**.

β) Το παράδειγμα που αναφέρεται στο **υποκειμενικό μέσο** αντλείται από τον **χώρο του αθλητισμού**. Αν για κάποιον αθλητή το φαγητό των δύο μυνών είναι λίγο και το φαγητό των δέκα μυνών είναι πολύ, τότε ο προπονητής δεν θα επιλέξει αναγκαστικά το φαγητό των έξι μυνών, που αντικειμενικά είναι η μεσότητα, γιατί γι' αυτόν τον αθλητή μπορεί να θεωρηθεί μεγάλη μερίδα ή μικρή. Για τον Μίλωνα, που ήταν μεγαλόσωμος και έτρωγε μεγάλες ποσότητες φαγητού, είναι λίγο, ενώ για κάποιον που τώρα ξεκινάει να γυμνάζεται, είναι πολύ. Το ίδιο ισχύει και για τους αθλητές του δρόμου, που έχουν ανάγκη μικρότερης ποσότητας φαγητού, ή της πάλης, που χρειάζονται μεγαλύτερες ποσότητες ώστε να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του αθλήματός τους. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι ο προσδιορισμός του μέσου σχετίζεται με **ποιοτικά κριτήρια** και **μεταβλητούς παράγοντες**, όπως η σωματική διάπλαση του αθλητή, ο χρόνος εκγύμνασης και το είδος του αθλήματος.

5. Ποια είναι τα δύο άκρα της μεσότητας; Αφού απαντήσετε στο ερώτημα αυτό, να παρουσιάσετε διαγραμματικά τις αρετές που αναφέρονται στην 4^η ενότητα με τα δύο άκρα τους.

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης, στην προσπάθειά του να προσδιορίσει την έννοια της «μεσότητας» αναφέρεται και στις έννοιες της «υπερβολής» και της «έλλειψως». Ήδη στην 4^η ενότητα εμμέσως πλην σαφώς διατύπωσε την άποψη ότι κάθε αρετή είναι «μεσότης» που βρίσκεται ανάμεσα στα δύο άκρα, την υπερβολή και την έλλειψη. Μέσα από τα αντιθετικά ζεύγη που παρέθεσε, έγινε κατανοητό ότι η μεσότητα αποτελεί τη σωστή, την ενδεδειγμένη συμπεριφορά, η οποία επαινείται, γιατί οδηγεί στην κατάκτηση των ηθικών αρετών, ενώ η υπερβολή και η έλλειψη αποτελούν τη λανθασμένη, τη μη ενδεδειγμένη συμπεριφορά, η οποία επικρίνεται, γιατί μας απομακρύνει από τις ηθικές αρετές. Ο συσχετισμός των αρετών που αναφέρθηκαν εκεί με τις έννοιες της υπερβολής και της έλλειψης σχηματικά μπορεί να αποδοθεί με τον ακόλουθο πίνακα:

έλλειψις	μέσον	υπερβολή
δειλία	άνδρεία	θρασύτης
άναισθησία	σωφροσύνη	άκολασία
άοργησία	πραότητα	όργιλότης

Ο Αριστοτέλης, βέβαια, στην 4^η ενότητα δεν αναφέρει καν το άκρο της έλλειψης σχετικά με τις αρετές αυτές, επειδή συναντάται πολύ πιο σπάνια από το άκρο της υπερβολής.

Να επισημάνουμε, επίσης, ότι σε άλλα σημεία των *Ηθικών Νικομαχείων* αναφέρει και πολλά άλλα παραδείγματα αρετών, για να κάνει πλήρως κατανοητές τις παραπάνω έννοιες.

6. Ποιες λέξεις και φράσεις του κειμένου αναφέρονται στους όρους «μέσον - έλλειψις - υπερβολή»;

Απάντηση: Στον όρο «μέσον» αναφέρονται τα: «τὸ ἴσον» (συγκεκριμένα μ' αυτή τη λέξη δηλώνονται τα δύο ίσα τμήματα που βρίσκονται εκατέρωθεν του μέσου), «τοῦ πράγματος μέσον», «τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων», «πρὸς ἡμᾶς (μέσον)», «μῆτε πλεονάζει μῆτε ἐλλείπει» (τα ρήματα αυτά εκφράζουν την υπερβολή και την έλλειψη αντίστοιχα αλλά στη φράση που βρίσκονται υποδηλώνουν το μέσον).

- Στον όρο «έλλειψις» αναφέρονται τα: «τὸ ἔλαττον», «ὀλίγον», «ὑπερέχεται», «ἐλλείπει».
- Στον όρο «υπερβολή» αναφέρονται τα: «τὸ πλείον», «πολύ», «ὑπερέχει», «πλεονάζει».

7. Η αρετή είναι μεσότητα που προσδιορίζεται με βάση ποιο κριτήριο; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.

Απάντηση: Με το «οὕτω δὴ» ο Αριστοτέλης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κάθε «ἐπιστήμων», ειδικός τεχνίτης – δεν εννοεί εδώ ο Αριστοτέλης ειδικούς επιστήμονες όπως στα μαθηματικά, γιατί αυτοί ασχολούνται με το αντικειμενικό μέσο και όχι το υποκειμενικό – αποφεύγει την υπερβολή και την έλλειψη και επιδιώκει και προτιμά («αἰρεῖται») το μέσον που προσδιορίζεται με υποκειμενικά και όχι με

αντικειμενικά κριτήρια. Έτσι, ο Αριστοτέλης γενικεύει την πρακτική σημασία της υποκειμενικής μεσότητας και συγχρόνως με το ρήμα «αίρεΐται» θέτει και το ζήτημα της προαιρέσεως σε σχέση με τη μεσότητα. Στο συμπέρασμα αυτό, καταφεύγοντας και πάλι στην εμπειρία της καθημερινής ζωής, αναφέρει την κοινή διαπίστωση ότι οι τεχνίτες επιδιώκουν το υποκειμενικό μέσον, αυτό που βρίσκεται σε συμφωνία με τις ανάγκες των ανθρώπων. Το μέσον αυτό το επιδιώκουν «ζητεί» και το επιλέγουν «αίρεΐται». Με το δεύτερο ρήμα στο ζήτημα της μεσότητας εισάγεται η ελευθερία της επιλογής και προστίθεται και η ψυχολογική διάστασή του, καθώς συνάγεται ότι η μεσότητα είναι επιλογή που εναπόκειται σε μας να την κάνουμε ή όχι.

8. Ποια είναι τα νέα γνωρίσματα της αρετής που προστίθενται σ' αυτή την ενότητα και συμπληρώνουν τον ορισμό της;

Απάντηση: Στις ενότητες που ήδη μελετήσαμε, ο Αριστοτέλης έδωσε βασικά γνωρίσματα της ηθικής αρετής, όρισε την έννοια γένους και διερευνά την ειδοποιό διαφορά. Είδαμε, δηλαδή, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού συνδέονται με τον εθισμό σε ηθικές πράξεις. Είναι, λοιπόν, η αρετή «έξις» που αποκτιέται με μακροχρόνια άσκηση σε ηθικές πράξεις και καθοριστικό ρόλο σ' αυτό παίζει η διδασκαλία. Δεν είναι, όμως, μια οποιαδήποτε «έξις», αφού μεγάλη σημασία έχει η ποιότητα των έξεών μας. Επίσης, η αρετή συνδέεται με τα ευχάριστα συναισθήματα που νιώθουμε, όταν τηρούμε το μέτρο κατά την εκτέλεση μιας ηθικής πράξης. Έτσι, ο φιλόσοφος κατέληξε ότι η αρετή είναι «έξις» με την οποία ο άνθρωπος φτάνει στην ολοκλήρωσή του και στην ολοκλήρωση του έργου του. Σ' αυτή την ενότητα προστίθενται τα εξής νέα γνωρίσματα της αρετής:

α) Η αρετή βρίσκεται στο **μέσον**, ανάμεσα δηλαδή στα δύο άκρα, την υπερβολή και την έλλειψη.

β) Η αρετή βρίσκεται στο μέσον που προσδιορίζεται με **κριτήρια υποκειμενικά** («πρὸς ἡμᾶς»). Εδώ, παρατηρούμε ότι ο Αριστοτέλης πλησιάζει τη σχετικοκρατική στάση των σοφιστών απέναντι στα πράγματα, η οποία εκφράζεται με τη φράση του Πρωταγόρα: «Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν» (= Μέτρο όλων των πραγμάτων είναι ο άνθρωπος, αυτών που υπάρχουν πως υπάρχουν και αυτών που δεν υπάρχουν πως δεν υπάρχουν). Υπάρχει, δηλαδή, ο κίνδυνος να θεωρηθεί ότι το κάθε άτομο προσδιορίζει όπως θέλει, αυθαίρετα την αρετή. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ισχύει, όπως θα δούμε παρακάτω, γιατί υπεισέρχεται το κριτήριο του «ὀρθοῦ λόγου», της λογικής, και μάλιστα της λογικής του φρόνιμου ανθρώπου, η οποία διασφαλίζει τη σχετική αντικειμενικότητα στον προσδιορισμό του μέσου. Ο Αριστοτέλης με την υποκειμενική μεσότητα σχετικοποιεί το περιεχόμενο των ηθικών αρετών, αλλά δεν οδηγείται στον σοφιστικό σχετικισμό και υποκειμενισμό. Αποδέχεται μάλλον τη σχετικότητα του ηθικού κώδικα και όχι τον σχετικισμό, όπως άλλωστε θα διευκρινίσει παρακάτω, στις επόμενες ενότητες. Η σχετικότητα του ηθικού κώδικα σημαίνει ότι το περιεχόμενο των ηθικών αρετών εξαρτάται από το περιεχόμενο συγκεκριμένων και αντικειμενικών σταθερών μεταβλητών, όπως είναι ο χρόνος, ο σκοπός, η περίσταση κ.τ.λ. Αντίθετα με τον σχετικισμό του ηθικού κώδικα εννοείται ότι το περιεχόμενο των ηθικών αρετών ορίζεται από το άτομο όπως νομίζει και το συμφέρει κάθε φορά, κυριαρχεί δηλαδή ο υποκειμενισμός.

γ) Η αρετή είναι **προϊόν ελεύθερης βούλησης** του ανθρώπου («τοῦθ' αἰρεΐται»).

δ) Η αρετή προσδιορίζεται **με βάση τη λογική**, τον «ὀρθὸν λόγον» (η άποψη αυτή θα αναλυθεί περαιτέρω στις επόμενες ενότητες). Το στοιχείο αυτό προκύπτει από την αναφορά της λέξης «ἐπιστήμων», ο οποίος επιζητά («ζητεί») και επιλέγει («αίρεΐται») τη μεσότητα ακολουθώντας μια λογική διεργασία.

9. Με βάση τα στοιχεία αυτής της ενότητας και όσα αναφέρθηκαν στις ενότητες 1, 2 και 3, πώς αποδεικνύεται ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως;

Απάντηση: Αφού η αρετή είναι μεσότητα που προσδιορίζεται με υποκειμενικά κριτήρια, προκύπτει ότι **δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως**. Αν συνέβαινε αυτό, δεν θα ίσχυαν όσα αναφέρονται στις ενότητες 1, 2 και 3. Αν, δηλαδή, ήταν έμφυτο χαρακτηριστικό, δεν θα μεταβαλλόταν, όπως αμετάβλητοι είναι και οι νόμοι της φύσης, και, επομένως, θα προσδιοριζόταν με αντικειμενικά κριτήρια. Επίσης, δεν θα χρειαζόταν ο εθισμός σε ηθικές πράξεις για την κατάκτησή της και οι προσπάθειες των νομοθετών να κάνουν τους πολίτες καλούς μέσω του εθισμού θα ήταν άσκοπες, αφού όλοι θα γεννιόμασταν εκ φύσεως με ή χωρίς την αρετή χωρίς αυτό να μπορεί να μεταβληθεί.

10. Να δείξετε ότι απαραίτητη προϋπόθεση για τον προσδιορισμό της αρετής και του μέσου της είναι η σωκρατική προτροπή «γνώθι σαυτόν».

Απάντηση: Είδαμε παραπάνω ότι η αρετή είναι μεσότητα υποκειμενική και προσδιορίζεται από τον ίδιο τον άνθρωπο με μέτρο τον εαυτό του. Επομένως, απαραίτητη προϋπόθεση για τον προσδιορισμό αυτής της μεσότητας είναι η αυτογνωσία, το σωκρατικό δηλαδή «γνώθι σαυτόν». Μόνο αν κάποιος γνωρίζει καλά τον εαυτό του και μπορεί να εκτιμήσει τα όριά του, τα θετικά και τα αρνητικά χαρακτηριστικά του, μπορεί να φτάσει στην αρετή και στον προσδιορισμό του μέσου της. Αυτή η διαδικασία, βέβαια, είναι εξαιρετικά δύσκολη και επίπονη.

Ενότητα 8

1. «τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική»: Πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης απέφυγε να πει: «τοῦ μέσου ἐστὶ στοχαστική». Προσπάθησε να καταλάβεις τη διαφορά των δύο εκφραστικών τρόπων και εξήγησε στη συνέχεια την προτίμηση του Αριστοτέλη για την πρώτη – μπορούμε άραγε από την προτίμησή του να βγάλουμε συμπεράσματα και για τον χαρακτήρα του; Μην ξεχνάς αυτό που λένε, πως «το ὕφος είναι ο άνθρωπος»! Θα βοηθηθείς, πάντως, στην προσπάθειά σου, αν ξαναθυμηθείς από το συντακτικό σου α) τη σημασία του εκφραστικού σχήματος της δυνητικής ευκτικής, και β) τη λεγόμενη (=) «απλή σκέψη του λέγοντος». (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 172)

Απάντηση: Παρατηρούμε ότι στη φράση «τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική», ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί δυνητική ευκτική και όχι οριστική. Η δυνητική ευκτική εκφράζει αυτό που είναι δυνατό να γίνει στο παρόν και το μέλλον, δηλαδή κάτι πιθανό και ενδεχόμενο, ή κάτι που ο συγγραφέας θέλει να παραθέσει ως απλή σκέψη του λέγοντος. Έτσι, αποφεύγει να είναι κατηγορηματικός και δογματικός. Από την άλλη, η οριστική δηλώνει το πραγματικό, το σίγουρο. Αν δεχτούμε την άποψη του Μπυφόν ότι «**το ὕφος είναι ο άνθρωπος**», που επαναλαμβάνει και ο Γ. Σεφέρης στο κείμενό του για τον Μακρυγιάννη (*Δοκιμές*, Α' τόμος, Ίκαρος 1981, σελ. 260), καταλαβαίνουμε ότι ο Αριστοτέλης ήταν μετριοπαθής, συγκρατημένος και διαλλακτικός χαρακτήρας. Στην άποψη αυτή συνηγορεί και το γεγονός ότι τα *Ηθικά Νικομάχεια* γράφτηκαν στην ώριμη περίοδο της ζωής του, που διακρινόταν από μετριοπάθεια και έλλειψη δογματισμού.

2. Πώς ορίζει ο Αριστοτέλης τα «ολοκληρωμένα έργα»;

Απάντηση: Με τον όρο «**ολοκληρωμένο**» ο Αριστοτέλης ορίζει **αυτό το έργο που βρίσκεται στη μεσότητα, που τηρεί το μέτρο και την αρμονία και εξισορροπεί τις αντιθέσεις ανάμεσα στην υπερβολή και στην έλλειψη**. Γι' αυτό από αυτό δεν μπορούμε ούτε να αφαιρέσουμε κάτι («οὐτ' ἀφελεῖν»), γιατί δεν έχει κάτι περιττό και με την αφαίρεση θα το οδηγήσουμε στην έλλειψη, ούτε να προσθέσουμε κάτι («οὔτε προσθεῖναι»), γιατί δεν του λείπει κάτι και με την πρόσθεση θα το οδηγήσουμε στην υπερβολή. Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι η υπερβολή και η έλλειψη διαταράσσουν την ισορροπία και καταστρέφουν την τελειότητά του («φθειρούσης»), ενώ η μεσότητα τη διαφυλάσσει («σωζούσης»). Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του αναφέρει ότι ένα έργο τέχνης δεν πρέπει να είναι ούτε «παμμέγεθες» ούτε «πάμμικρον».

3. Ο Αριστοτέλης συγκρίνει τις έννοιες τέχνη - αρετή - φύση. Ποιες ομοιότητες και ποιες διαφορές εντοπίζει και με ποια σειρά τις ιεραρχεί;

Απάντηση: Στο χωρίο «ἢ δ' ἄρετὴ ... στοχαστική», ο Αριστοτέλης συσχετίζει τις έννοιες τέχνη (η οποία εδώ ταυτίζεται με τον όρο «ἐπιστήμη»), φύση και αρετή και διαπιστώνει ότι έχουν ένα κοινό γνώρισμα, αλλά και διαφορές. Το κοινό τους γνώρισμα είναι ότι και οι τρεις έχουν τη δυνατότητα να δημιουργούν μορφές. Η διαφορά τους έγκειται σε τι δίνει μορφή η καθεμιά. Έτσι, λοιπόν:

- α) η τέχνη μορφοποιεί το υλικό της,
- β) η αρετή δίνει μορφή στην προσωπικότητα του ανθρώπου και
- γ) η φύση δημιουργεί κι αυτή τις δικές της μορφές.

Παράλληλα, ο φιλόσοφος επιχειρεί να ιεραρχήσει τις τρεις αυτές έννοιες. Έτσι, κατ' αυτόν, **η φύση είναι ανώτερη από την τέχνη**, γιατί κάθε φυσικό ον έχει τάση προς την τελειότητα. Από τη στιγμή δηλαδή που γεννιέται και αυξάνεται, οδηγείται, ανεξάρτητα από τη θέλησή του, στο «τέλος», στην τελειότερη μορφή του. Αντίθετα, τα έργα τέχνης είναι σταθερά και αμετάβλητα και δεν τείνουν πουθενά. Ο Αριστοτέλης αναφέρει: «ο σκοπός και το ωραίο είναι σε μεγαλύτερο βαθμό παρόντα στη φύση, παρά στα έργα της τέχνης» (*Περὶ ζώων μορίων*, 639b, 19-21). Εξάλλου, όπως διαπιστώνει και ο Ασπάσιος, ο σχολιαστής του Αριστοτέλη, «μιμείται γὰρ τέχνη τὴν φύσιν» (= η τέχνη μιμείται τη φύση), γι' αυτό και είναι κατώτερη αυτής. Από την άλλη, η αρετή είναι ανώτερη και από τη φύση και από την τέχνη, γιατί μορφοποιεί στην ουσία του τον άνθρωπο και αποτελεί ύψιστη έκφανση της μεσότητας. Όπως μάλιστα αναφέρει και ο Ασπάσιος, η αρετή είναι ανώτερη από την τέχνη, γιατί η

αρετή είναι «τελειότης φύσεως και κατωρθωμένη φύσις», δηλαδή μια φυσική ιδιότητα με επιτυχία οδηγημένη στο σκοπό της. Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι, για τον Αριστοτέλη, ανώτερη όλων είναι η αρετή, ακολουθεί η φύση και τελευταία στην ιεράρχηση έρχεται η τέχνη:

αρετή > φύση > τέχνη

4. Διατυπώστε (με προκείμενες και συμπέρασμα) τον συλλογισμό του Αριστοτέλη που αποδεικνύει ότι η αρετή έχει ως στόχο τη μεσότητα.

Απάντηση: Για να αποδείξει ο Αριστοτέλης ότι η αρετή έχει ως στόχο της το μέσον, διατυπώνει τον εξής υποθετικό συλλογισμό :

1^η προκείμενη: αν η τέχνη στοχεύει στο μέσον («Εἰ δὴ πᾶσα ἐπιστήμη ... ἄγουσα τὰ ἔργα») και **2^η προκείμενη:** αν η αρετή είναι ακριβέστερη και ανώτερη από την τέχνη («ἢ δ' ἄρετή πάσης τέχνης ἀκριβεστέρα καὶ ἀμείνων ἐστίν»)

Συμπέρασμα: η αρετή έχει ως στόχο της το μέσον («τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική»).

5. Αν λάβουμε υπόψη τον υποθετικό συλλογισμό και τη δυναμική ευκτική («ἂν εἴη») που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, σε τι συμπεράσματα μπορούμε να καταλήξουμε για το ύφος του; Προσιδιάζει στον επιστημονικό λόγο;

Απάντηση: Η χρήση υποθετικού συλλογισμού, ο οποίος βασίζεται σε προκείμενες από τις οποίες η μία τουλάχιστον είναι υποθετική πρόταση, προσιδιάζει στο ύφος του επιστημονικού λόγου, γιατί υποδηλώνει μετριοπάθεια, διαλλακτικότητα και έλλειψη δογματισμού. Άλλωστε μέσα στο πλαίσιο της επιστημονικής έρευνας εντάσσεται και η διατύπωση υποθέσεων, οι οποίες αργότερα επαληθεύονται ή διαψεύδονται. Τη μετριοπάθεια και τη διαλλακτικότητα υποδηλώνει και η χρήση της δυναμικής ευκτικής στο χωρίο «τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική», η οποία δηλώνει αυτό που είναι δυνατό να γίνει στο παρόν και το μέλλον, δηλαδή το πιθανό και ενδεχόμενο. Ας μην ξεχνάμε εξάλλου ότι ο Αριστοτέλης συνέγραψε τα *Ηθικά Νικομάχεια* (όπως πληροφορούμαστε και από την εισαγωγή του σχολικού εγχειριδίου) σε ώριμη πια ηλικία, την οποία χαρακτήριζε η ηρεμία, η νηφαλιότητα, η ώριμη σκέψη και η έλλειψη δογματισμού

6. Ο Αριστοτέλης διευκρινίζει στο τέλος της ενότητας ότι, όταν αναφέρεται στην αρετή, εννοεί την ηθική και όχι τη διανοητική αρετή. Πώς εξηγείται η άποψη αυτή;

Απάντηση: Σ' αυτό το σημείο ο Αριστοτέλης συνδέει τη μεσότητα με την ηθική αρετή και σαφώς τη διακρίνει από τις προηγούμενες εφαρμογές της μεσότητας. Διαχωρίζει την ηθική αρετή ως προϊόν της έξεως και ως προϋπόθεση πράξεως από τη διανοητική αρετή που σχετίζεται με τον νου και παραπέμπει στη θεωρητική ζωή του ανθρώπου. Διευκρινίζει ότι η ηθική αρετή αναφέρεται στα πάθη και στις πράξεις, δηλαδή στην εξωτερική του ανθρώπου, στη συμπεριφορά του εν γένει. Στην αριστοτελική έννοια «πάθη» αναφερθήκαμε και στην 6^η ενότητα των *Ηθικών Νικομαχείων*. Είδαμε λοιπόν ότι για τον Αριστοτέλη πάθη είναι η επιθυμία, η οργή, ο φόβος, το θάρρος, ο φθόνος, η χαρά, η φιλία, το μίσος, ο πόθος, η ζήλεια, η λύπη, δηλαδή αυτά που σήμερα θα λέγαμε συναισθήματα. Μάλιστα, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι τα «πάθη» είναι άλογες παρορμήσεις της ψυχής και βιολογικές ιδιότητες του ανθρώπινου είδους. Στις ψυχικές καταστάσεις και στη συμπεριφορά του ανθρώπου βρίσκουν εφαρμογή επίσης οι τρεις ποσοτικές έννοιες (υπερβολή, έλλειψη, το μέσον). Ακόμη τα συναισθήματα και η δράση του ανθρώπου επιδέχονται τον έλεγχο με βάση τις τρεις αυτές ποσοτικές έννοιες - κριτήρια.

Από την άλλη γίνεται φανερό ότι η μεσότητα αφορά τις ηθικές και όχι τις διανοητικές αρετές. Κι αυτό, γιατί οι ηθικές αρετές σχετίζονται με τα συναισθήματα και τις πράξεις και σ' αυτά υπάρχει υπερβολή, έλλειψη και μεσότητα. Αντίθετα, οι διανοητικές αρετές δεν είναι μεσότητες. Σχετικά με τη διανοητική αρετή της σοφίας ο Ασπάσιος γράφει: «φανερὸν δὲ ποιεῖ διὰ τούτων ὅτι ἡ διανοητικὴ ἄρετή οὐκ ἔστι μεσότης· οὐ γὰρ δεῖ μέσως μὲν εἶδέναι, ὑπερβαλλόντως δὲ μή, ἀλλ' ἐφ' ὅσον οἷόν τε εἶδέναι ἄριστα ἂν ἔχοι» (= με αυτά (ο Αριστοτέλης) κάνει φανερό ότι η διανοητική αρετή δεν είναι μεσότητα· γιατί δεν πρέπει να έχει κανείς γνώσεις μεσαίας ποιότητας και όχι υπερβολικά πολλές, αλλά θα ήταν άριστο να έχει όσο το δυνατόν πιο πολλές γνώσεις). Δηλαδή στην αρετή της σοφίας θεωρείται πολύ καλό να έχει κανείς πάρα πολλές γνώσεις, να βρίσκεται δηλαδή στην υπερβολή.

1. «μᾶλλον καὶ ἥττον»: Περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπὸ τι; Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως βλέπεις, δὲν το λέει καθαρά – στὴ γλῶσσα τοῦ συντακτικοῦ θὰ λέγαμε: ὁ Ἀριστοτέλης δὲν βάζει ἐδῶ, δίπλα σ' αὐτὰ τὰ συγκριτικοῦ βαθμοῦ ἐπιρρήματα, καμιά γενική συγκριτική. Μπορεῖς με βάση αὐτὰ ποὺ ἀκολουθοῦν νὰ προσθέσεις ἐσὺ αὐτὴ τὴ γενική συγκριτική; (ερώτηση ἀπὸ τὸ σχολικὸ εγχειρίδιο στὴ σελίδα 174)

Ἀπάντηση: Δίπλα σ' αὐτὰ τὰ ἐπιρρήματα ἐννοεῖται ἡ γενική συγκριτική «τοῦ δέοντος». Τύποι τοῦ ρήματος «δεῖ» χρησιμοποιοῦνται ἢ ἐννοοῦνται σκόπιμα καὶ πιο κάτω στο κείμενο («ὄτε δεῖ», «ὡς δεῖ», «ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὗ ἕνεκα (δεῖ)»), γιὰ νὰ δώσει ὁ φιλόσοφος δεοντολογικὸ περιεχόμενο στο κείμενο. Αὐτὸ ποὺ προσπαθεῖ νὰ δείξει εἶναι ὅτι ἡ συμπεριφορὰ μας πρέπει νὰ καθορίζεται ἀπὸ συγκεκριμένους κανόνες, ποὺ θὰ μας οδηγήσουν στὶς ἠθικὰ ὀρθές πράξεις.

2. Ἀλήθεια, τι ακριβῶς ἐννοοῦμε ὅταν χρησιμοποιοῦμε κι ἐμεῖς στὸν λόγο μας – τόσο συχνά μάλιστα – τὴ λέξη *πρέπει* («ἔτσι πρέπει νὰ κάνεις» - «δὲν πρέπει νὰ κάνεις ἔτσι»); Με ἄλλα λόγια: Ποιο εἶναι τὸ κριτήριό μας (ἢ τὰ κριτήριά μας) γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν πράξεών μας; Συζητήστε τὸ μέσα στὴν τάξη – καὶ ὕστερα ἀναρωτηθεῖτε τι ἦταν, ἀλήθεια, στὴν πραγματικότητα αὐτὸ ποὺ ἔδινε στὸν ἀρχαῖο Ἕλληνα τὴ βεβαιότητα πὼς οἱ πράξεις τοῦ ἦταν ὀρθές. (ερώτηση ἀπὸ τὸ σχολικὸ εγχειρίδιο στὴ σελίδα 174)

Ἀπάντηση: Ὁ Ἀριστοτέλης σκόπιμα ἐπαναλαμβάνει ἢ ἐννοεῖ τύπους τοῦ ρήματος «δεῖ» («καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος)», «ὄτε δεῖ», ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὗ ἕνεκα (δεῖ)», «ὡς δεῖ»), γιὰ νὰ δώσει δεοντολογικὸ περιεχόμενο στο κείμενο καὶ νὰ κατευθύνει τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὴν ἠθικὰ ὀρθὴ συμπεριφορὰ. Πὼς ὁμως καθορίζεται ἡ ἠθικὰ ὀρθὴ συμπεριφορὰ; Κάθε κοινωρία ἔχει κάποια κριτήρια ὀρθῆς συμπεριφορᾶς. Στὴν περίπτωση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τὰ κριτήρια αὐτὰ ἐντάσσονται μέσα στο πλαίσιο τῆς πόλης-κράτους, γιὰτὶ ἀς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας λειτουργοῦσε πάντα ὡς μέλος τοῦ συνόλου καὶ ὄχι ὡς άτομο. Τὰ κριτήρια, λοιπὸν, αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξῆς:

α. οἱ γραπτοὶ νόμοι τῆς πόλης-κράτους: αὐτοὶ ἦταν ἄλλωστε ποὺ καθόρισαν τὴ στάση τοῦ Σωκράτη, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται στὸν πλατωνικὸ διάλογο «Κρίτων», ὅταν τοῦ προτάθηκε νὰ δραπετεύσει,

β. ἡ παράδοση: οἱ ἀγραφοὶ νόμοι, τὰ πρότυπα καὶ τὰ παραδείγματα πρὸς μίμηση ἢ πρὸς ἀποφυγὴ, ποὺ προβάλλονταν, υποδείκνυαν τὸν ὀρθὸ τρόπο συμπεριφορᾶς,

γ. ἡ λογικὴ, δηλαδὴ ὁ ὀρθὸς λόγος: ἡ λογικὴ καὶ ἰδιαίτερα ἡ λογικὴ τοῦ φρόνιμου ἀνθρώπου υποδείκνυε τὴν ἐνδεδειγμένη συμπεριφορὰ (ἡ ἐννοια τῆς λογικῆς θὰ ἀναλυθεῖ διεξοδικά στὴ 10ῃ ἐνότητᾳ).

Παρόμοια με αὐτὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κριτήρια ρυθμίζουν τὴ συμπεριφορὰ καὶ τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων. Ἐτσι κι ἐμεῖς ρυθμίζουμε τὴ συμπεριφορὰ μας ἀνάλογα με τοὺς γραπτοὺς νόμους τοῦ κράτους καὶ τοὺς ἀγραφους νόμους, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μας παραδόσεις, τὶς ἱστορικὲς μας καταβολές καὶ τὴ θρησκευτικὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων.

3. Στὴν ἐνότητα αὐτὴ ὁ Ἀριστοτέλης κάνει κάποιες διευκρινίσεις σχετικὰ με τὴ θέση ποὺ διατύπωσε στο τέλος τῆς προηγούμενης ἐνότητος, ὅτι ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ σχετίζεται με τὰ συναισθήματα καὶ τὶς πράξεις, στὰ ὁποῖα ὑπάρχει καὶ ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψη καὶ τὸ μέσον. Ποιες εἶναι οἱ διευκρινίσεις αὐτές καὶ ποιο τρόπο ἀνάλυσης χρησιμοποιεῖ ὁ φιλόσοφος γιὰ νὰ τὶς δώσει;

Ἀπάντηση: Στὴν 8^η ἐνότητα ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε καταλήξει στο συμπέρασμα ὅτι οἱ ἠθικὲς ἀρετές σχετίζονται με τὰ συναισθήματα καὶ τὶς πράξεις, γιὰτὶ σ' αὐτὰ ὑπάρχει ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψη καὶ τὸ μέσον. Ἐρχεται, λοιπὸν, στὴν ἐνότητα αὐτὴ νὰ ἀποδείξει τὴν παραπάνω θέση με ἐπαγωγικὸ τρόπο δίνοντας ἐνδεικτικὰ κάποια παραδείγματα συναισθημάτων, τὰ ὁποῖα διακρίνονται σε εὐχάριστα καὶ δυσάρεστα. Τονίζει ὅτι σ' αὐτὰ ὑπάρχει ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψη, καθὼς μπορούμε νὰ τὰ βιώσουμε εἴτε σε μεγαλύτερο εἴτε σε μικρότερο βαθμὸ. Ἀν τὰ αἰσθανόμαστε σε μεγαλύτερο βαθμὸ («μᾶλλον»), τότε φτάνουμε στὴν ὑπερβολή, ἐνῶ, ἀν τὰ αἰσθανόμαστε σε μικρότερο βαθμὸ («ἥττον»), φτάνουμε στὴν ἔλλειψη. Ὅμως, οὔτε τὸ «μᾶλλον» οὔτε τὸ «ἥττον» εἶναι καλὰ («οὐκ εὖ»), ὅπως υπογραμμίζει ὁ φιλόσοφος, γιὰτὶ ἔτσι ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴ μεσότητα.

4. Ποιες προϋποθέσεις πρέπει νὰ ἰσχύουν γιὰ νὰ μπορούμε νὰ τηροῦμε τὸ μέτρο στὰ συναισθήματα;

Ἀπάντηση: Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ διατηρηθεῖ ἡ μεσότητα στὰ συναισθήματα, ποὺ εἶναι καὶ τὸ «ἄριστον», πρέπει νὰ τηροῦνται ὀρισμένες προϋποθέσεις, οἱ ὁποῖες παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν φιλόσοφο με πολυσύνδετο σχῆμα ποὺ προσδίδει ἔμφαση. Συγκεκριμένα, πρόκειται γιὰ δεοντολογικὸς κανόνες –γι' αὐτὸ καὶ ἐπαναλαμβάνεται συνεχῶς ἢ ἐννοεῖται τὸ «δεῖ»- ποὺ μας

κατευθύνουν προς την ηθικά ορθή πράξη. Η εφαρμογή τους απαιτεί μόχθο και επίπονη προσπάθεια. Αυτοί οι κανόνες είναι:

- α. «**ὅτε δεῖ**»: η **χρονική στιγμή** κατά την οποία πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- β. «**ἐφ' οἷς (δεῖ)**»: τα **πράγματα, οι συνθήκες** σε σχέση με τις οποίες πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- γ. «**πρὸς οὓς (δεῖ)**»: οι **άνθρωποι** σε σχέση με τους οποίους πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- δ. «**οὐ ἔνεκα (δεῖ)**»: ο **λόγος** για τον οποίο πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- ε. «**ὡς δεῖ**»: ο **τρόπος** με τον οποίο πρέπει να εκδηλώνουμε ένα συναίσθημα.

5. Ποιος ο ρόλος του ρήματος «δεῖ» στο κείμενο;

Απάντηση: Για να μπορέσει να διατηρηθεί η μεσότητα στα συναισθήματα, που είναι και το «ἄριστον», πρέπει να τηρούνται ορισμένες προϋποθέσεις, οι οποίες παρουσιάζονται από τον φιλόσοφο με πολυσύνδετο σχήμα που προσδίδει έμφαση. Συγκεκριμένα, πρόκειται για δεοντολογικούς κανόνες – γι' αυτό και επαναλαμβάνεται συνεχώς ή εννοείται το «δεῖ» – που μας κατευθύνουν προς την ηθικά ορθή πράξη. Η εφαρμογή τους απαιτεί μόχθο και επίπονη προσπάθεια. Αυτοί οι κανόνες είναι:

- α. «**ὅτε δεῖ**»: η **χρονική στιγμή** κατά την οποία πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- β. «**ἐφ' οἷς (δεῖ)**»: τα **πράγματα, οι συνθήκες** σε σχέση με τις οποίες πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- γ. «**πρὸς οὓς (δεῖ)**»: οι **άνθρωποι** σε σχέση με τους οποίους πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- δ. «**οὐ ἔνεκα (δεῖ)**»: ο **λόγος** για τον οποίο πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,
- ε. «**ὡς δεῖ**»: ο **τρόπος** με τον οποίο πρέπει να εκδηλώνουμε ένα συναίσθημα.

Τύποι του ρήματος «δεῖ» χρησιμοποιούνται ή εννοούνται σκόπιμα στο κείμενο («ὅτε δεῖ», «ὡς δεῖ», «ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὐ ἔνεκα (δεῖ)»), για να δώσει ο φιλόσοφος δεοντολογικό περιεχόμενο στο κείμενο. Αυτό που προσπαθεί να δείξει είναι ότι η συμπεριφορά μας πρέπει να καθορίζεται από συγκεκριμένους κανόνες, που θα μας οδηγήσουν στις ηθικά ορθές πράξεις.

6. Με ποιον συλλογισμό καταλήγει ο Αριστοτέλης ότι η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας;

Απάντηση:

1^η προκείμενη: το μέσον επαινείται και είναι το σωστό
(«τὸ μέσον ἐπαινείται καὶ κατορθοῦται»)

2^η προκείμενη: ο έπαινος και το σωστό σχετίζονται με την αρετή
(«ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς»)

Συμπέρασμα: επομένως, η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας
(«μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή»)

Στο συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει λογικά, η αρετή ορίζεται ως «κάποια» (τις) μεσότητα, διατηρεί δηλαδή την υποκειμενικότητα στον προσδιορισμό του περιεχομένου της. Η αρετή είναι απλώς μια μορφή μεσότητας, προσδιοριζόμενη από τις πέντε σταθερές μεταβλητές (δεῖ), και όχι συγκεκριμένη αντικειμενικά και απόλυτα καθορισμένη για όλους μεσότητα.

7. Πώς φαίνεται μέσα στο κείμενο η κοινωνική διάσταση της αρετής; Συμφωνούν οι απόψεις του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα ως προς αυτό το σημείο;

Απάντηση: Η διπλή χρήση των «δεῖ» («ὅτε δεῖ», «ὡς δεῖ»), τα τρία «δεῖ» που εννοούνται («ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὐ ἔνεκα (δεῖ)»), η εννοούμενη γενική συγκριτική («καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος)») και οι ρηματικοί τύποι «ψέγεται» και «ἐπαινείται» υποδηλώνουν τον κοινωνικό χαρακτήρα της αρετής, η οποία καλλιεργείται ως προορισμός από την «πόλιν». Οι τύποι αυτοί φανερώνουν ότι ο Αριστοτέλης έδινε πολύ μεγάλη σημασία στην άποψη της κοινής γνώμης ως έκφραση των πολιτών της πόλης, του υψηλότερου τύπου κοινωνίας που μπορεί να πετύχει την ευδαιμονία. Η κοινή γνώμη, δηλαδή η κοινωνία, είναι αυτή που καθορίζει τι είναι σωστό και τι λάθος, ποια συμπεριφορά πρέπει να ακολουθούμε και ποια όχι και αυτή είναι που ψέγει ή επαινεί τα συναισθήματα και τις πράξεις μας. Εξάλλου, σ' αυτό ακριβώς έγκειται και η **διαφορά του Αριστοτέλη από τον Πλάτωνα**. Η αρετή, για τον Αριστοτέλη, είναι μια ανθρώπινη ιδιότητα, η οποία μπορεί να

προσεγγιστεί και να κατακτηθεί από τον καθένα που λειτουργεί με βάση τη λογική, τον ορθό λόγο, και καταβάλλει επίπονη προσπάθεια. Αντίθετα, η πλατωνική αρετή τοποθετείται σ' έναν κόσμο νοητό και μεταφυσικό έξω από τον χώρο της πρακτικής ζωής του ανθρώπου.

8. Τι μπορείτε να παρατηρήσετε σχετικά με τη μεθοδικότητα της σκέψης του Αριστοτέλη, αν συγκρίνετε την 8^η με την 9^η ενότητα;

Απάντηση: Στην ενότητα αυτή είναι φανερό η μεθοδικότητα της σκέψης του Αριστοτέλη. Στην 8^η ενότητα διατύπωσε τη θέση του υποθετικά (με δύο υποθετικές προτάσεις: «εί δὲ πᾶσα ...», «(εἰ) ἢ δ' ἀρετὴ πάσης ...») και δυνητικά (δυνητική ευκτική: «ἂν εἴη») προσδίδοντας έτσι μετριοπάθεια και διαλλακτικότητα στα λεγόμενά του. Στην 9^η ενότητα υποβάλλει τις υποθέσεις και το δυνητικό συμπέρασμα σε λογικό έλεγχο με τη χρήση παραδειγμάτων και διατυπώνει έναν δεύτερο συλλογισμό. Ο λογικός αυτός έλεγχος τον οδήγησε στην οριστικοποίηση του συμπεράσματός του και γι' αυτό χρησιμοποιεί πια **οριστική έγκλιση** («Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἢ ἀρετὴ...»), που εκφράζει το **πραγματικό** και τη **βεβαιότητα**. Ο τρόπος αυτός διερεύνησης είναι απόλυτα επιστημονικός, καθώς υποδηλώνει ότι ο φιλόσοφος είναι ανοιχτός σε περαιτέρω διερεύνηση, δεκτικός και σε άλλες σκέψεις και ιδέες, ενώ απέχει από τον δογματισμό. Έτσι, προάγεται η επιστημονική έρευνα και οι επιστήμες εξελίσσονται.

Ενότητα 10

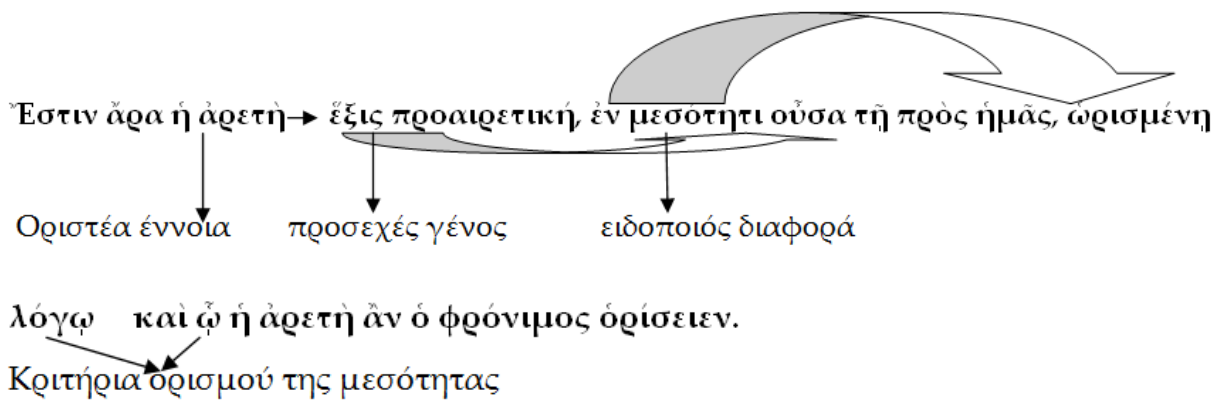
1. «ὠρισμένη λόγῳ»: Ὅπως θα πρόσεξες, στο σημαντικότερο αυτό για τη σύλληψη της αρετῆς στοιχείο ο Αριστοτέλης αναφέρεται για πρώτη φορά εδώ. Τι είναι αυτό που τον έκανε, κατά την κρίσιμη στιγμή του ορισμού, να αισθανθεί αυτή την ανάγκη; Τι το καινούριο πρόσθεσε το νέο αυτό στοιχείο; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 176)

Απάντηση: Το μετοχικό αυτό σύνολο συνάπτεται στον όρο «**έν μεσότητι**» και δίνει τα κριτήρια προσδιορισμού της υποκειμενικής μεσότητας με τα οποία περιορίζεται το υποκειμενικό στοιχείο και κερδίζει σε αντικειμενικότητα. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης σπεύδει να διευκρινίσει ότι ο κοινός κανόνας, που θα εξασφαλίσει το στοιχείο της αντικειμενικότητας στην ανθρώπινη αυτή ιδιότητα, είναι **η ανθρώπινη λογική, ο ορθός λόγος**. Προχωρεί μάλιστα με ακόμη αυστηρότερο τρόπο στον καθορισμό του αντικειμενικού αυτού κριτηρίου: δεν μετράει γι' αυτόν τόσο η κοινή ανθρώπινη λογική όσο **η λογική του φρόνιμου ανθρώπου**, του ανθρώπου που «βουλεύεται εὔ» (*Ηθικά Νικομάχεια* 1141 b 10).

2. Γράψε ένα μικρό δοκίμιο (μιας ή δύο σελίδων) για τις βασικές έννοιες που χρησιμοποίησε ο Αριστοτέλης προκειμένου να διαμορφώσει τον ορισμό του της αρετῆς. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 176)

Απάντηση: Μετά από εννέα ενότητες, στις οποίες ο Αριστοτέλης μας παρουσίαζε βήμα-βήμα τα γνωρίσματα της ηθικής αρετῆς, έρχεται στη 10^η ενότητα να μας δώσει ως συμπέρασμα («ἄρα») τον **πλήρη ορισμό της αρετῆς**. Είναι, λοιπόν, η αρετή μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο. Βρίσκεται στη μεσότητα που προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια και καθορίζεται από τη λογική και μάλιστα τη λογική του φρόνιμου ανθρώπου. Πριν δώσουμε αναλυτικά τα γνωρίσματά της, ας θυμηθούμε τι περιεχόμενο της δίνει ο φιλόσοφος. Η **αρετή**, λοιπόν, είναι μια ιδιότητα που αποδίδεται όχι μόνο στον άνθρωπο, αλλά και στα ζώα και στα πράγματα. Δεν είναι, επομένως, αποκλειστικά και μόνο μια ηθική ιδιότητα που απορρέει από την επανάληψη ηθικών ενεργειών, αλλά επίσης η ικανότητα, το προτέρημα των έμψυχων ή των άψυχων, που τους δίνει τη δυνατότητα να βρίσκονται στην τέλεια κατάστασή τους και να επιτελούν με σωστό τρόπο το έργο για το οποίο είναι προορισμένα από τη φύση.

Ας περάσουμε, όμως, τώρα στην ανάλυση των **γνωρισμάτων της αρετῆς**, όπως αυτά δίνονται μέσα από τον ορισμό της:

Οριστέα ἐννοία: Αρετὴ

Ἐννοια γένους:

α. «ἕξις»: ὁ ὅρος προέρχεται ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ μέλλοντα («ἔξω») τοῦ ρήματος «ἔχω». Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι ἡ «ἕξις» εἶναι **τὸ προσεχές γένος τῆς ἀρετῆς** καὶ δίνει στὸν ὅρο ἠθικὸ περιεχόμενο: εἶναι τὸ μόνιμο στοιχεῖο τοῦ χαρακτήρα ποῦ προκύπτει ἀπὸ συνήθεια ἢ επαναλαμβανόμενη ἀσκηση. Ἡ ποιότητα, λοιπὸν, τῶν ἕξεων ἐξαρτάται ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν ενεργειῶν μας. Ἄρα, δὲν ἀρκεῖ νὰ χαρακτηρίζουμε τὶς ἀρετὲς ἕξεις, ἀφοῦ αὐτὲς διακρίνονται σὲ καλὲς καὶ κακὲς, ἀλλὰ νὰ βροῦμε τὸ ἰδιαίτερο ἐκεῖνο γνῶρισμα, τὴν εἰδοποιὸς διαφορά ποῦ τὶς διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἕξεις.

β. «προαιρετικὴ»: εἶναι ἡ **ελεύθερη καὶ ἔλλογη ἐκλογή καὶ βούληση** (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 111b-112a), ποῦ αποτελοῦν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ κάνει ὁ ἄνθρωπος σωστὴ ἐπιλογή ενεργειῶν καὶ νὰ κατακτήσει τὸ μέτρο ἀποφεύγοντας τὶς ἀκρότητες, δηλαδὴ τὴν υπερβολὴ καὶ τὴν ἔλλειψη. Τὴν ευθύνη, λοιπὸν, γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς τὴν ἔχει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ἄν ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀρετὴ δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα ἐλεύθερης βούλησης, ἀλλὰ καταναγκασμοῦ, τότε ἡ ἀρετὴ δὲν θὰ εἶχε καμία ἀξία γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ «προαίρεσις» ἀποτελεῖ, σύμφωνα με τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀναγκαῖους ὅρους γιὰ τὴν ὑπαρξη τῆς ἀρετῆς. Οἱ ἄλλοι δύο ὅροι εἶναι:

- ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχει **συνείδηση τῆς πράξης** τοῦ («εἰδῶς») καὶ
- νὰ τὴν πραγματοποιεῖ **με σιγουριά καὶ σταθερότητα** («βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως»).

Συγκεκριμένα, οἱ τρεῖς παραπάνω προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑπαρξη τῆς ἀρετῆς ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν φιλόσοφο ὡς ἐξῆς: «πρῶτον μὲν ἂν εἰδῶς, ἔπειτ' ἂν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον ἂν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττη» (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1105 a 30-31).

Εἰδοποιός διαφορά:

γ. «ἐν μεσότητι οὖσα»: ἡ μετοχὴ συνάπτεται στὸν ὅρο «ἕξις» καὶ προσθέτει τὴν εἰδοποιὸς διαφορά στὸν ὀρισμὸ τῆς ἀρετῆς. Δὲν πρόκειται γιὰ ὁποιαδήποτε ἕξη, ἀλλὰ γιὰ ἕξη ποῦ τὴν χαρακτηρίζει ἡ μεσότητα καὶ μάλιστα ἡ «πρὸς ἡμᾶς».

- **Τα υποκειμενικὰ κριτήρια («πρὸς ἡμᾶς»):** τὸ μέσον αὐτὸ δὲν εἶναι οὔτε πάρα πολὺ οὔτε πολὺ λίγο οὔτε εἶναι ἕνα γιὰ ὅλους. Εἶναι σχετικὸ καὶ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἐξαρτάται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος με τὴ χρήση τῆς λογικῆς μπορεῖ νὰ συνεκτιμᾷ διάφορους ἀστάθμητους καὶ μεταβλητοὺς παράγοντες, ὅπως τὶς ἰδιαίτερες ἀνάγκες τοῦ, τὶς περιστάσεις, τὴν ἐποχὴ, τὸν τόπο, τὰ κοινωνικὰ πρότυπα κ.τ.λ.

δ. «τῇ πρὸς ἡμᾶς»: ἡ μεσότητα προσδιορίζεται με βάση τὰ υποκειμενικὰ κριτήρια. Αὐτὸ προκύπτει ὡς ἐξῆς: ἀφοῦ ἡ ἀρετὴ εἶναι ἕξη, δὲν εἶναι μία ὁποιαδήποτε ἕξη, ἀλλὰ ἕξη ποῦ τὴν χαρακτηρίζει ἡ μεσότητα καὶ μάλιστα ἡ «πρὸς ἡμᾶς», ἡ ὁποία σχετίζεται με τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς ἐπιλογὲς τοῦ, οἱ ὁποῖες ρυθμίζονται ἀπὸ ἐξωγενεῖς καὶ μεταβλητοὺς παράγοντες.

ε. «ὠρισμένη λόγω καὶ ὧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν»: τὸ μετοχικὸ αὐτὸ σύνολο συνάπτεται στὸν ὅρο «ἐν μεσότητι» καὶ δίνει τὰ κριτήρια προσδιορισμοῦ τῆς υποκειμενικῆς μεσότητος με τὰ ὁποῖα περιορίζεται τὸ υποκειμενικὸ στοιχεῖο καὶ κερδίζει σὲ αντικειμενικότητα. Γι' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης σπεύδει νὰ διευκρινίσει ὅτι ὁ κοινὸς κανόνας, ποῦ θὰ εξασφαλίσει τὸ στοιχεῖο τῆς αντικειμενικότητας στὴν ἀνθρώπινη αὐτὴ ιδιότητα, εἶναι ἡ **ἀνθρώπινη λογικὴ, ὁ ὀρθὸς λόγος**. Προχωρεῖ μάλιστα με ἀκόμη αὐστηρότερο τρόπο στὸν καθορισμὸ τοῦ αντικειμενικοῦ αὐτοῦ κριτηρίου: δὲν μετράει γι' αὐτὸν τόσο ἡ κοινὴ ἀνθρώπινη λογικὴ ὅσο ἡ **λογικὴ τοῦ φρόνιμου ἀνθρώπου**, τοῦ ἀνθρώπου ποῦ «βουλευεταί

εὔ» (Ηθικά Νικομάχεια 1141 b 10). Συγκεκριμένα, οι έννοιες «λόγος» και «φρόνιμος» έχουν το εξής περιεχόμενο:

- **«λόγος»:** ο λόγος - φρόνηση αποτελεί ένα από τα στάδια της πορείας προς την αρετή, αφού με αυτόν ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει τις καλές από τις κακές πράξεις. Το άλλο στάδιο είναι ο νόμος, που συνηθίζει τους ανθρώπους να ενεργούν ενάρετα ως πολίτες. Άρα, ο λόγος βοηθά τον νόμο να τελειοποιεί το έργο του.
- **«φρόνιμος»:** η φρόνηση συνδέεται με τον λόγο και αν υπάρχει αυτή, υπάρχουν συγκεντρωμένες στον άνθρωπο και όλες οι άλλες αρετές. Ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που θα καθορίσει με τη λογική του το «δέον», τις σωστές ενέργειες που πρέπει να ακολουθούνται μέσα στην κοινωνία. Το περιεχόμενο, όμως, της έννοιας «φρόνιμος» και «δέον» δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια. Στον αντικειμενικό προσδιορισμό τους παίζει ρόλο τόσο η ανθρώπινη λογική όσο και η εποχή, η κοινωνία, τα πρότυπα των ανθρώπων, στοιχεία τα οποία συνεχώς μεταβάλλονται.

3. Αναπτύξτε τον συλλογισμό του Αριστοτέλη όπως αυτός παρουσιάζεται στην πρώτη παράγραφο της ενότητας. Σε ποιο συμπέρασμα καταλήγει;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης αναπτύσσει νέο συλλογισμό, με τον οποίο θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η υπερβολή και η έλλειψη συσχετίζονται με την κακία και τους κακούς, ενώ το μέσον με την αρετή και τους καλούς. Μέσα από αυτόν προβάλλεται η αντίθεση ανάμεσα στο λάθος («ἀμαρτάνειν») και το σωστό («κατορθούν»), που ήδη από την προηγούμενη ενότητα συνέδεσε με την υπερβολή και την έλλειψη, και το μέσον αντίστοιχα. Έτσι λοιπόν διαπιστώνει ότι:

- Η υπερβολή και η έλλειψη βρίσκονται σε άπειρα σημεία και γι' αυτό μπορούμε με πολλούς τρόπους («πολλαχῶς», «παντοδαπῶς») και εύκολα («ῥᾶδιον») να αποτύχουμε στον στόχο μας, δηλαδή να κάνουμε το λάθος. Επομένως, η υπερβολή και η έλλειψη συνδέονται με το λάθος και κατά συνέπεια με την κακία και τους κακούς.
- Το μέσον βρίσκεται σε ένα μόνο σημείο, γι' αυτό μπορούμε με έναν μόνο τρόπο («μοναχῶς», «ἀπλῶς») και δύσκολα («χαλεπὸν») να επιτύχουμε τον στόχο μας, δηλαδή να κάνουμε το σωστό. Επομένως το μέσον συνδέεται με την αρετή και τους καλούς.

4. Ο Αριστοτέλης, για να ενισχύσει τη θέση του ότι το λάθος γίνεται με πολλούς τρόπους, ενώ το σωστό με έναν, αντλεί στοιχεία από τη διδασκαλία των Πυθαγορείων και την ποίηση. Πώς αυτά συσχετίζονται μεταξύ τους;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης, προκειμένου να ενισχύσει τις θέσεις που διατυπώσαμε προηγουμένως, επικαλείται τη διδασκαλία των Πυθαγορείων σχετικά με τη θεωρία των «ἐναντίων». Σύμφωνα με αυτή, οι αρχές των όντων είναι δέκα ζεύγη αντιθετικών δυνάμεων:

πέρας	ἄπειρον
περιττὸν	ἄρτιον
ἐν	πλήθος
δεξιὸν	ἀριστερὸν
ἄρρεν	θῆλυ
ἡρεμοῦν	κινούμενον
εὐθύ	καμπύλον
φῶς	σκότος
ἀγαθὸν	κακὸν
τετράγωνον	ἑτερόμηκες

Στον κόσμο, δηλαδή, υπάρχει αρμονία όχι μόνο ανάμεσα στα όμοια, αλλά και ανάμεσα στα αντίθετα. Οι αντιθετικές αυτές δυνάμεις δεν αλληλοαναιρούνται, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται, αλληλοκαθορίζονται. Αν διαβαστούν οι αρχές αυτές κατά στήλη καθέτως, δείχνουν τη σταδιακή μετάβαση προς το «ἀγαθὸν» που εκφράζεται με το «τετράγωνον» και αντίστοιχα προς το «κακὸν» που εκφράζεται με το «ἑτερόμηκες». Επίσης, κατά τους Πυθαγόρειους, το «ἀγαθὸν» συνάπτεται με το «πέρας» και το «κακὸν» με το «ἄπειρον».

Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί δύο από αυτά τα ζεύγη, το «πέρας - ἄπειρον» και το «ἀγαθὸν - κακὸν». Συνδυάζοντάς τα συμπεραίνει ότι το αγαθό, δηλαδή οι καλές πράξεις, έχουν καθορισμένα όρια, είναι σύμμετρες και τέλειες, γιατί αυτό που έχει πέρας θεωρείται τελειότερο από το άπειρο και άμορφο. Οι αναφορές στους Πυθαγόρειους και στον παροιμιακό στίχο («ἔσθλοί μὲν γὰρ ἀπλῶς,

παντοδαπῶς δὲ κακοῖ») ενδυναμώνουν την πειστικότητα των απόψεων που αναπτύσσονται, εμπλουτίζοντας την επιχειρηματολογία κατά βάθος και πλάτος.

5. Να επισημάνετε τις αντιθέσεις του κειμένου με τις οποίες τονίζεται ότι το λάθος («ἀμαρτάνειν») συνδέεται με την κακία και το σωστό («κατορθοῦν») με την αρετή. Ποιες λέξεις αναφέρονται στο «ἀμαρτάνειν» και ποιες στο «κατορθοῦν»;

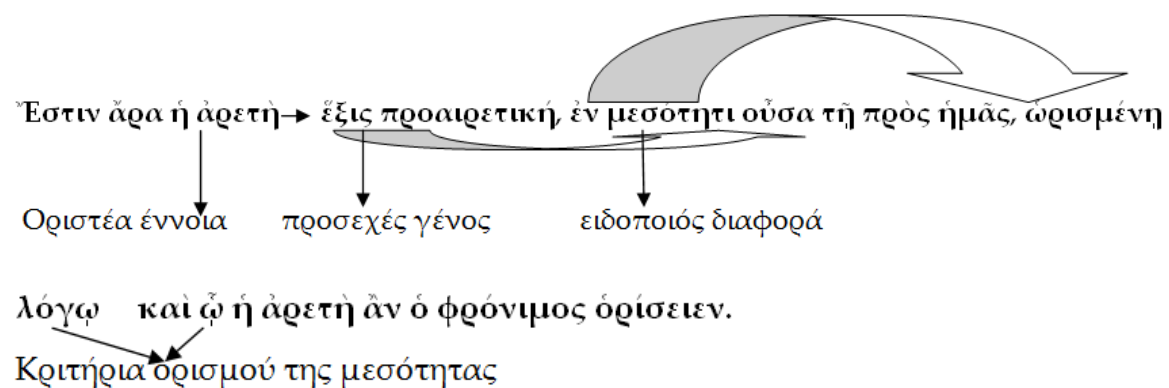
Απάντηση: Προκειμένου να τονιστεί η αντίθεση ανάμεσα στην κακία και το λάθος από τη μια και την αρετή και το σωστό από την άλλη, ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί **πληθώρα αντιθέσεων** που συνδέονται με τους αντιθετικούς συνδέσμους «μὲν – δέ». Συγκεκριμένα, οι έννοιες που αντιτίθενται είναι οι εξής:

«τὸ ἀμαρτάνειν» ≠ «τὸ κατορθοῦν»
«πολλαχῶς» ≠ «μοναχῶς»
«τὸ κακόν» ≠ «τὸ ἀγαθόν»
«τὸ ἄπειρον» ≠ «τὸ πεπερασμένον»
«ῥάδιον» ≠ «χαλεπὸν»
«τὸ ἀποτυχεῖν» ≠ «τὸ ἐπιτυχεῖν»
«κακία» ≠ «ἀρετή»
«ὑπερβολή-ἔλλειψις» ≠ «μεσότης»
«ἔσθλοῖ» ≠ «κακοῖ»
«ἀπλῶς» ≠ «παντοδαπῶς»

Να σημειώσουμε σ' αυτό το σημείο ότι οι έννοιες που βρίσκονται στο πρώτο σκέλος των αντιθέσεων, μαζί με τα «τῷ ἔλλειπιν» και «(τῷ) ὑπερβάλλειν» που αναφέρονται στο τέλος του κειμένου, αναφέρονται στο «ἀμαρτάνειν». Αντίθετα οι έννοιες που βρίσκονται στο δεύτερο σκέλος των αντιθέσεων, μαζί με τα «εὕρισκειν» και «αἰρεῖσθαι» που επίσης αναφέρονται στο τέλος του κειμένου, αναφέρονται στο «κατορθοῦν».

6. Να δώσετε και να αναλύσετε τον ορισμό της αρετής, όπως δίνεται από τον Αριστοτέλη.

Απάντηση: Μετά από εννέα ενότητες, στις οποίες ο Αριστοτέλης μας παρουσίαζε βήμα-βήμα τα γνωρίσματα της ηθικής αρετής, έρχεται στη 10^η ενότητα να μας δώσει ως συμπέρασμα («ἄρα») τον πλήρη ορισμό της αρετής. Είναι, λοιπόν, η αρετή μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο. Βρίσκεται στη μεσότητα που προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια και καθορίζεται από τη λογική και μάλιστα τη λογική του φρόνιμου ανθρώπου. Πριν δώσουμε αναλυτικά τα γνωρίσματά της, ας θυμηθούμε τι περιεχόμενο της δίνει ο φιλόσοφος. Η αρετή, λοιπόν, είναι μια ιδιότητα που αποδίδεται όχι μόνο στον άνθρωπο, αλλά και στα ζώα και στα πράγματα. Δεν είναι, επομένως, αποκλειστικά και μόνο μια ηθική ιδιότητα που απορρέει από την επανάληψη ηθικών ενεργειών, αλλά επίσης η ικανότητα, το προτέρημα των έμψυχων ή των άψυχων, που τους δίνει τη δυνατότητα να βρίσκονται στην τέλεια κατάστασή τους και να επιτελούν με σωστό τρόπο το έργο για το οποίο είναι προορισμένα από τη φύση. Ας περάσουμε, όμως, τώρα στην ανάλυση των γνωρισμάτων της αρετής, όπως αυτά δίνονται μέσα από τον ορισμό της:

Οριστέα έννοια: Αρετή

Έννοια γένους:

α. «ἔξις»: ο όρος προέρχεται από το θέμα του μέλλοντα («ἔξω») του ρήματος «ἔχω». Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η «ἔξις» είναι το προσεχές γένος της αρετής και δίνει στον όρο ηθικό περιεχόμενο: είναι το μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που προκύπτει από συνήθεια ή επαναλαμβανόμενη άσκηση. Η ποιότητα, λοιπόν, των ἔξεων εξαρτάται από την ποιότητα των ενεργειών μας. Άρα, δεν αρκεί να χαρακτηρίζουμε τις αρετές ἔξεις, αφού αυτές διακρίνονται σε καλές και κακές, αλλά να βρούμε το ιδιαίτερο εκείνο γνώρισμα, την ειδοποιό διαφορά που τις διαφοροποιεί από τις άλλες ἔξεις.

β. «προαιρετική»: είναι η ελεύθερη και ἔλλογη εκλογή και βούληση (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1111b-1112a), που αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για να κάνει ο άνθρωπος σωστή επιλογή ενεργειών και να κατακτήσει το μέτρο αποφεύγοντας τις ακρότητες, δηλαδή την υπερβολή και την ἔλλειψη. Την ευθύνη, λοιπόν, για την κατάκτηση της ηθικής αρετής την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Αν ο δρόμος προς την αρετή δεν ήταν αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης, αλλά καταναγκασμού, τότε η αρετή δεν θα είχε καμία αξία για τον άνθρωπο. Η «προαίρεσις» αποτελεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τον έναν από τους τρεις αναγκαίους όρους για την ύπαρξη της αρετής. Οι άλλοι δύο όροι είναι:

- ο άνθρωπος να έχει **συνείδηση της πράξης** του («εἰδώς») και
- να την πραγματοποιεί **με σιγουριά και σταθερότητα** («βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως»).

Συγκεκριμένα, οι τρεις παραπάνω προϋποθέσεις για την ύπαρξη της αρετής αναφέρονται από τον φιλόσοφο ως εξής: «πρῶτον μὲν ἔαν εἰδῶς, ἔπειτ' ἔαν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον ἔαν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττη» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1105 a 30-31).

Ειδοποιός διαφορά:

γ. «ἐν μεσότητι οὐσα»: η μετοχή συνάπτεται στον όρο «ἔξις» και προσθέτει την ειδοποιό διαφορά στον ορισμό της αρετής. Δεν πρόκειται για οποιαδήποτε ἔξη, αλλά για ἔξη που την χαρακτηρίζει η μεσότητα και μάλιστα η «πρὸς ἡμᾶς».

- **Τα υποκειμενικά κριτήρια («πρὸς ἡμᾶς»):** το μέσον αυτό δεν είναι ούτε πάρα πολύ ούτε πολύ λίγο ούτε είναι ένα για όλους. Είναι σχετικό και ο προσδιορισμός του εξαρτάται από τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος με τη χρήση της λογικής μπορεί να συνεκτιμᾷ διάφορους αστάθμητους και μεταβλητούς παράγοντες, όπως τις ιδιαίτερες ανάγκες του, τις περιστάσεις, την εποχή, τον τόπο, τα κοινωνικά πρότυπα κ.τ.λ.

δ. «τῆ πρὸς ἡμᾶς»: η μεσότητα προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια. Αυτό προκύπτει ως εξής: αφού η αρετή είναι ἔξη, δεν είναι μια οποιαδήποτε ἔξη, αλλά ἔξη που την χαρακτηρίζει η μεσότητα και μάλιστα η «πρὸς ἡμᾶς», η οποία σχετίζεται με τον ίδιο τον άνθρωπο και τις επιλογές του, οι οποίες ρυθμίζονται από εξωγενείς και μεταβλητούς παράγοντες.

ε. «ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν»: το μετοχικό αυτό σύνολο συνάπτεται στον όρο «ἐν μεσότητι» και δίνει τα κριτήρια προσδιορισμού της υποκειμενικής μεσότητας με τα οποία περιορίζεται το υποκειμενικό στοιχείο και κερδίζει σε αντικειμενικότητα. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης σπεύδει να διευκρινίσει ότι ο κοινός κανόνας, που θα εξασφαλίσει το στοιχείο της αντικειμενικότητας στην ανθρώπινη αυτή ιδιότητα, είναι η **ανθρώπινη λογική, ο ορθός λόγος**. Προχωρεί μάλιστα με ακόμη αυστηρότερο τρόπο στον καθορισμό του αντικειμενικού αυτού κριτηρίου: δεν μετράει γι' αυτόν τόσο η κοινή ανθρώπινη λογική όσο η **λογική του φρόνιμου ανθρώπου**, του ανθρώπου που «βουλευέται εὖ» (*Ηθικά Νικομάχεια* 1141 b 10). Συγκεκριμένα, οι έννοιες «λόγος» και «φρόνιμος» έχουν το εξής περιεχόμενο:

- **«λόγος»:** ο λόγος - φρόνηση αποτελεί ένα από τα στάδια της πορείας προς την αρετή, αφού με αυτόν ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει τις καλές από τις κακές πράξεις. Το άλλο στάδιο είναι ο νόμος, που συνηθίζει τους ανθρώπους να ενεργούν ενάρετα ως πολίτες. Άρα, ο λόγος βοηθά τον νόμο να τελειοποιεί το έργο του.
- **«φρόνιμος»:** η φρόνηση συνδέεται με τον λόγο και αν υπάρχει αυτή, υπάρχουν συγκεντρωμένες στον άνθρωπο και όλες οι άλλες αρετές. Ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που θα καθορίσει με τη λογική του το «δέον», τις σωστές ενέργειες που πρέπει να ακολουθούνται μέσα στην κοινωνία. Το περιεχόμενο, όμως, της έννοιας «φρόνιμος» και «δέον» δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια. Στον αντικειμενικό προσδιορισμό τους παίζει ρόλο τόσο η ανθρώπινη λογική όσο και η εποχή, η κοινωνία, τα πρότυπα των ανθρώπων, στοιχεία τα οποία συνεχώς μεταβάλλονται.

7. Ποια είναι η έννοια της «προαιρέσεως» και γιατί είναι τόσο καθοριστική για την κατάκτηση της αρετής;

Απάντηση: «προαιρετική»: είναι η ελεύθερη και έλλογη εκλογή και βούληση (*Ηθικά Νικομάχεια* 1111 b 4), που αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για να κάνει ο άνθρωπος σωστή επιλογή ενεργειών και να φτάσει στο μέτρο αποφεύγοντας τις ακρότητες, δηλαδή την υπερβολή και την έλλειψη. Την ευθύνη, λοιπόν, για την κατάκτηση της ηθικής αρετής την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Αν ο δρόμος προς την αρετή δεν ήταν αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης, αλλά καταναγκασμού, τότε η αρετή δεν θα είχε καμία αξία για τον άνθρωπο. Η «προαίρεσις» αποτελεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τον έναν από τους τρεις αναγκαίους όρους για την ύπαρξη της αρετής. Οι άλλοι δύο όροι είναι:

- ο άνθρωπος να έχει **συνείδηση της πράξης** του («είδώς») και
- να την πραγματοποιεί **με σιγουριά και σταθερότητα** («βεβαίως και άμετακινήτως»).

Συγκεκριμένα, οι τρεις παραπάνω προϋποθέσεις για την ύπαρξη της αρετής αναφέρονται από τον φιλόσοφο ως εξής, «πῶς ἔχων πράττη, πρῶτον μὲν ἔαν εἰδῶς, ἔπειτ' ἔαν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον ἔαν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττη» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1105 a 30-31).